

**Zlatko Nikolić
Leposava Kron**

TOTALNE USTANOVE I DEPRIVACIJE

Knjiga o čoveku u nevolji

BEOGRAD
ANNO DOMINI
MMXI

Z. Nikolić i L. Kron sa Totalne ustanove i deprivacije sa Knjiga o čoveku u nevolji

Zlatko Nikolić
Leposava Kron

TOTALNE USTANOVE I DEPRIVACIJE

Knjiga o čoveku u nevolji

Beograd
Anno Domini

MMXI

Zlatko Nikolić
Leposava Kron

TOTALNE USTANOVE I DEPRIVACIJE

Izdavač
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Gračanička 18, Beograd
krinstitut@gmail.com

Za izdavača
dr Leposava Kron

Recenzenti
Prof. dr Josip Berger
Dr Miloš Nemanjić
Prof. dr Dragan Jovašević

Design korica
Ana Serenčeš

Kompjuterska obrada teksta
Slavica Miličić

ISBN 978-86-83287-55-0

Tiraž
500

Štampa
"Zuhra Simić"

Gde je patnja tu je sveto tlo.

Jednog dana ljudi će razumeti šta to znači.

Neće shvatati ništa o životu sve dok to ne razumeju.

Kada sam, u pratnji dva policajca,

doveden iz zatvora u Stečajni sud,

N. je čekao u dugačkom, otužnom holu,

da bi me pozdravio pred celom onom svetinom,

koju je njegov tako jednostavan i sladak gest najjednom ućutkao,

svečano skinuvši šešir i naklonivši mi se,

dok sam ja, s lisicama na rukama i oborene glave,

prolazio pored njega.

Ljudi su odlazili u raj i za mnogo sitnije zasluge od toga.

Nadahnuti upravo takvim duhom, i ispunjeni takvom ljubavlju,

sveći su klečali da bi sirotima oprali noge, ili se saginjali da

poljube gubavca u obraz.

Nikada mu nisam rekao ni jednu jedinu reč o tome šta je uradio.

Ne znam, čak ni sada,

da li je svestan da ja znam za njegov gest.

Nije to stvar za koju se mogu uputiti formalne reči zahvalnice.

Pohranio sam je u riznicu svog srca.

Čuvam je tu, kao tajni dug za koji mi je drago da mislim da ga

verovatno nikada ne mogu vratiti.

Balsamovana je, a održava je tamjan i miro mnogih suza.

*Kada mi je mudrost postala uzaludna,
filozofija suvišna, a reči onih koji su hteli da mi pruže utehu,
prah i pepeo u mojim ustima, sećanje na ovaj maleni,
divni, tihi gest ljubavi
otpečatilo mi je sve bunare milosti;
učinilo pustinjski cvet nalik ruži, i iz usamljene gorčine
progonstva uvelo u harmoniju sa ranjenim,
slomljenim i velikim srcem celog sveta.
Kada ljudi budu u stanju da razumeju,
ne samo lepotu njegovog postupka,
već i zašto mi je toliko mnogo značio,
i zašto će mi uvek tako mnogo značiti,
onda će, možda, shvatiti
kako i u kom duhu bi trebalo da mi se približe.*

Oskar Vajld: De Profundis

Sadržaj

Prvo poglavlje

"TOTALNE" USTANOVE I NJIHOVI STANOVNICI 9

Drugo poglavlje

REIFIKACIJA I DEHUMANIZACIJA 13

Treće poglavlje

O NEPOUZDANOSTI PSIHIJATRIJSKE DIJAGNOZE:
ROSENHANOV EKSPERIMENT 19

Četvrto poglavlje

TOTALNE USTANOVE I STIGMA SRAMA.....27

Peto poglavlje

O PRESTUPIMA I KAZNAMA *Dei delitti e delle pene* 33

Šesto poglavlje

ZATVORI PRE ZATVORA: STARI
I MEDIJEVALNI SVET 41

Sedmo poglavlje

"WHY PRISONS" ILI O ZATVARANJU KAO METODU
IZOLACIJE PRESTUPNIKA 59

Osmo poglavlje	
ZATVORSKA SUBKULTURA I DEPRIVACIJE.....	75
Deveto poglavlje	
DEPRIVACIJE: ADAPTACIJE I REAKCIJE.....	99
Deseto poglavlje	
ZATVORENIČKI WELTANSCHAUUNG	127
Jedanaesto poglavlje	
O PANIČNOM STRAHU OD VEČNE	
DEPRIVACIJE SLOBODE ILI O	
"TRAGEDIJI INSTITUCIONALIZACIJE"	135
Dvanaesto poglavlje	
<i>No more tears</i>	
ILI O ZAČARANOM KRUGU NASILJA U	
NAJOZLOGLAŠENIJIM ZATVORIMA SVETA	141
Trinaesto poglavlje	
POST SCRIPTUM: DE PROFUNDIS.....	159
LITERATURA	171

Prvo poglavlje

"TOTALNE" USTANOVE I NJIHOVI STANOVNICI

Mi koji živimo u zatvoru

*i u čijim životima nema ničega osim tuge,
vreme merimo damarima bola i sećanjima na gorke dane¹*

Oskar Vajld

U poznatoj knjizi Azili, Gofman (Goffman, 1961) izlaže rezultate svojih istraživanja psihološke atmosfere koja vlada u duševnim bolnicama i drugim ustanovama zatvorenog tipa kao što su to zatvori, kasarne, koncentracioni logori ili manastiri. U cilju sistematske kontrolisane opservacije klime i stila života u duševnim

¹ Oscar Wilde: **De profundis**

bolnicama, Goffman u jednoj od njih živi godinu dana, okružen mentalnim bolesnicima i onima koji se o njima staraju, *incongnito*, radeći kao poslužitelj. Kao rezultat tog iskustva nastali su tekstovi koji će izvršiti, neposredno po objavljivanju, značajan uticaj na radikalne kritike psihijatrije, a u kasnijoj recepciji uticaj na čitav niz disciplina u socijalnim i antropološkim naukama. Neke pojmove i objašnjenja u nauci dugujemo upravo njemu; pre svega mislimo na koncept *totalnih institucija* i Gofmanova istraživanja mehanizama funkcionisanja u njima sa svim socijalnim, egzistencijalnim i psihološkim implikacijama – ti rezultati su inspirisali sada već čitave generacije istraživača u ovoj oblasti. U nekoj ideji i u nekim aspektima ova knjiga je i omaž² Gofmanu.

Gofman duševne bolnice svrstava u širu kategoriju totalnih institucija čiji je zajednički cilj da život velike grupe ljudi određenih osobina drži pod totalnom kontrolom. Primeri takvih institucija su zatvori, duševne bolnice, koncentracioni logori, kasarne, manastiri, internati, domovi za stare i siročad etc. Ove institucije se nazivaju *totalnima* zato što svoje stanovnike okružuju u gotovo apsolutnom smislu, presecajući praktično sve njihove veze sa spoljašnjim svetom. One su orijentisane na potpunu

² *Hommage*

kontrolu i vode deprivaciji svake autonomije. Ljudi koji u njima žive, hrane se, spavaju, rade i "provode vreme" na istom mestu, pod istim permanentnim nadzorom i sve svoje svakodnevne aktivnosti sprovode u velikim grupama ljudi koji rade to isto.

U totalnim institucijama uvek postoji hiperinflacija propisa kojima se reguliše kompletna aktivnost pojedinca i podstiče njegov inferiorni položaj. Sve aktivnosti striktno su programirane i u skladu sa zvaničnim pravilnikom nametnutim "odozgo". Svaki detalj ovih institucionalnih aktivnosti zamišljen je tako da služi oficijelnim ciljevima ustanove. Iako se ti ciljevi razlikuju zavisno od karaktera ustanove, sve totalne institucije, po Gofmanu (ibid.) imaju i jedan skriveni, implicitni, zajednički cilj koji se svodi na uništavanje prethodnog identiteta jedinke i njegovu modifikaciju u one oblike koje institucija smatra poželjnim.

Ulazak u totalnu instituciju obeležen je "ponižavajućim ceremonijalom": osobi se oduzima garderoba i lične stvari i primorava se da svoje lične i intimne poslove obavlja javno. Ona je stalno suočena sa nepovoljnim činjenicama o sebi samoj i stiče u svemu jedan ponižavajući status na osnovu kojeg više ne može da očekuje ni elementarno poštovanje na koje je navikla u spoljašnjem svetu.

Ponižavajućim ceremonijalom dolaska u totalnu instituciju prekida se, ponekad ireverzibilno, veoma važna nit na životnom putu osobe koja u nju stupa: nit koja je na mnogo načina vezuje sa njenim prirodnim socio-psihološkim okruženjem.

Unutar svakog disciplinskog sistema funkcioniše mali kazneni mehanizam (Fuko, 1997:174). On ima povlašćeni pravni status: vlastite zakone, specifične zločine, posebne vrste kazni, svoje sudske instance. Discipline, znači, uvode "infra-kazneni sistem"; one popunjavaju i kontrolišu onaj prostor koji su zakoni ostavili nepokrivenim; one kvalifikuju i kažnjavaju niz radnji koje su zbog svoje relativne beznačajnosti promakle velikim kaznenim sistemima.

Drugo poglavlje

REIFIKACIJA I DEHUMANIZACIJA

In vinculis etiam audax

I u lancima možemo biti slobodni

"Ponižavajući ceremonijal" stupanja u totalnu ustanovu vodi, po Goffmanu, umrtvljenju (mortifikaciji) čovekovog ega. Ljudima koji dođu u totalnu ustanovu oduzima se njihova odeća i lične stvari i daje im se specijalno odelo identičnog kroja, materijala i boje čime se na simboličan način uništava njihov prethodni identitet i uspostavlja novi grupni identitet, **identitet etiketiranih i devijantnih**. Ovaj postupak, kao mnoge slične (kupanje, šišanje do glave "iz higijenskih razloga", posipanje dezinfekcionim praškovima, zamena imena brojem) Gofman (1961), i drugi autori antipsihijatrijske orijentacije

nazivaju reifikacijom koja označava proces pretvaranja ličnosti u stvari bez imena, individualnosti i identiteta.

Gotovo svaka totalna institucija pokazuje zavidnu "kreativnost" u izmišljanju različitih depersonalizujućih postupaka, ali neke pravilnosti ipak postoje: totalna regulisanost svake akcije propisima (koji se odnose na izgled, oblačenje, uzimanje hrane, primanje poseta, pošte, način pozdravljanja i obraćanje nadređenima), nemogućnost da se na bilo kojem mestu bude sam sa sobom, kao i apsolutna negacija privatnosti.

U totalnim ustanovama, kako to korektno primećuje Leng (Laing, 1960; Mullan, B., 1995), vlada atmosfera koja "izluđuje ljude".

Jedna od tipičnih totalnih institucija nalazi se na četvrtom spratu zgrade Centralnog zatvora u Beogradu (Kron, 2000; Kron, Radovanović, Vučinić, 1993). Tu su smešteni oni izvršioci krivičnih dela kojima je sud, na osnovu forenzičke procene komisije veštaka da su delo učinili u tzv. "neuračunljivom" stanju i da se, shodno tome, mogu smatrati "opasnim po svoju okolinu", izrekao "meru bezbednosti obaveznog čuvanja i lečenja u psihijatrijskoj ustanovi zatvorenog tipa".

Trajanje ove mere bezbednosti je vremenski neodređeno; ona može biti na snazi godinama, ponekad čak i

čitav život okrivljenog, ergo i duže ili čak značajno duže od trajanja zatvorske kazne koju bi izvršilac dobio za konkretno krivično delo. Ova činjenica opisanu situaciju dodatno komplikuje sa stanovišta njene etičke opravdanosti.

Dehospitalizacija zavisi od mišljenja psihijataru o "zdravstvenom" stanju pacijenta: psihijatar treba da stekne utisak da je njegov pacijent u "dobro i dugotrajnoj remisiji", da više nije "opasan po svoju okolinu" i da, prema očekivanju, neće učiniti neko novo krivično delo. Mnogi psihijatri se retko odlučuju da pacijentima pruže takve garancije, a ako se to ipak dogodi oni upućuju svoj predlog Komisiji za otpust o čemu, opet, konačnu odluku donosi sud. U tom složenom spletu okolnosti pacijent ima dobre izgleda da se nađe u ulozi "žrtvenog jarca" (Szasz, 1961) koji se, u ime spasavanja i lečenja, izlaže jednom krajnje dehumanizujućem postupku.

Szasz (Szasz, 1961) je raspravljao o situacijama kada se osobi sudi i kada se "utvrdi" da je krivično delo učinila pod uticajem duševne bolesti; tada dužina boravka u duševnoj bolnici po pravilu nadmašuje kaznu koja bi inače bila izrečena za delo koje je u pitanju. Po njegovom mišljenju kako neformalne, moralne sankcije kao što je društveni bojkot, tako i formalne, zakonske sankcije, kao što novčana ili kazna zatvora, mnogo manje vređaju

ljudski duh nego "kvazimedicinska" psihijatrijska sankcija hospitalizacije u duševnoj bolnici.

Sobe u, kako se u žargonu najčešće naziva, "zatvorskoj ludnici" u Beogradu (sada *Specijalna zatvorska bolnica*), u kojima pacijenti provode svoje dane i noći, do delimičnog renoviranja pre nekoliko godina, bile su mračne i hladne (radijatori su postojali samo u hodnicima); svaka je gledala na uzani dugački hodnik na čijem kraju se nalaze teška gvozdена vrata (i stražar) koja ih odvajaju od ostalog dela bolnice i čitavog sveta. Na kraju tog niza spavaćih soba nalazi se i jedna dnevna, sa televizorom, u kojoj pacijenti gledaju "dozvoljene" emisije u "dozvoljeno vreme". Ispod same tavanice, kao posebno morbidan i za mnoge pacijente dodatno iritirajući detalj, nalaze se zvučnici sa kojih se "emituje" radio program, saopštavaju lokalne informacije ili prenose zatvorske priredbe. Oni su postavljeni van domašaja ruke da ih neko ne bi, kako je to slikovito opisao jedan pacijent, "možda dohvatio i u svojoj bolesti uništio" i, naravno, ne mogu se isključiti. Zvučnici trešte od rane zore simbolično obznajući da je odmaranju došao kraj i, utihnuvši za krako posle ručka, ponovo se oglašavaju toliko snažno da se običan ljudski govor teško može razaznati.

U cilju sprečavanja samopovređivanja, pacijentima nije dopušteno da se briju sami, već su dva puta nedeljno

obavezni da stoje u redu, svi istovremeno, čekajući da tu proceduru nad njima obave drugi. Propisima ustanove nije dozvoljeno puštanje brkova i brade niti kose duže od četiri santimetra. Nepoštovanje ovog propisa povlači odgovarajuće sankcije: nasilno, u prisustvu straže, brijanje brade i brkova i šišanje "do glave".

Pri dolasku u bolnicu, svaki pacijent dobija tzv. "pribor za jelo" koji se sastoji od tanjira, supene kašike i čaše, sve od plastike. Upotreba viljuške i noža je zabranjena, kao preventivna mera protiv eventualnog samopovređivanja ili povređivanja drugih. Odbijanje hrane, koja je inače prilično odvratnog karaktera, ako postane suviše upadljivo povlači prinudno hranjenje sondom direktno u želudac ili infuzijom.

Svaki dopušteni izlazak i obavezni povratak znače i ponižavajući pretres "do gole kože" koji često uključuje i skidanje cipela i čarapa.

Prema iskazima pacijenata, svaka neposlušnost (npr. odbijanje "radne terapije") ima za posledicu pretnju lekara "jačom terapijom" (a to implicira ležanje u krevetu u stanju polunesvesti) "ukidanjem slobodnih poseta ili vikenda", a katkad i onu najmračniju: "Ako ne budeš slušao, nikada te neću pustiti na slobodu".

Pokušaji samoubistva ovde su, kako bi se moglo i pretpostaviti, srazmerno česti. Na jedno izvršeno samoubistvo dolazi nekoliko pokušaja (Marković, 1987) koji su obično sprečeni od strane medicinskog osoblja ili drugih zatvorenika.

Možda nije na odmet podsetiti se, na ovom mestu, Sasovog razmišljanja o pravu čoveka na samoubistvo. Mi treba, prema njegovim rečima, da učinimo sve što je u našoj moći, pružajući toplinu i razumevanje, da bismo sprečili samoubistvo. Ali, mi nismo pozvani, smatra Sas, da im, pošto smo im već oduzeli građanske slobode, oduzmemo i njihovo zakonsko pravo da okončaju svoj život ako to žele.

Treće poglavlje

O NEPOUZDANOSTI PSIHIJATRIJSKE DIJAGNOZE: ROZENHANOV EKSPERIMENT

*Men are rewarded or punished
not for what they do
but for how their acts are defined.
That is why men are more interested in better
justifying themselves than
in better behaving themselves³*

Thomas Szasz

³ Tomas Sas: Ljudi su nagrađivani ili kažnjeni ne zbog svojih dela, nego po tome kako se ona definišu. Zato im je važnije da se bolje odbrane, nego da se ponašaju bolje.

Gofman (Goffman, 1961) razlikuje četiri grupe totalnih institucija:

- 1) Domove za stare, slepe, siročad ili siromašne;
- 2) Azile ili duševnene bolnice, sanatorijume za tuberkulozne, logore za leprozne;
- 3) zatvore, logore za ratne zarobljenike, koncentracione logore;
- 4) kasarne, brodove, vojne kampove, vojne brodove, vojne baze, internate;
- 5) manastire, verske zajednice unutar manastirskih zidina, zarobljeničke logore.

Razume se, ova podela je arbitrarna i Gofman sam ne insistira na striktno definisanom klasifikacionom sistemu po kojem je totalne ustanove grupisao. Međutim, jedan tip totalne ustanove smatrao je paradigmatiskim primerom za sve ostale: azile ili duševne bolnice. Stigmatizacija i depersonalizacija koja prati stanovnike azila je najupečatljivija i najdrastičnija, a kao što je dobro poznato onima koji se bave tamnim stranama ljudske psihe i ponašanja, na ekstremima se najbolje mogu uočiti principi.

Zbog toga su se autori odlučili da stigmatizaciji i depersonalizaciji mentalnih bolesnika daju posebno mesto u knjizi koja je pred vama, dragi čitaocē. Drugi

razlog za to je što se psihički poremećaji veoma često pojavljuju i kod stanovnika totalnih ustanova drugih tipova, pa je u tom smislu ovaj diskurs važan za razumevanje problema sa kojima se suočavaju ljudi tokom boravka u totalnoj ustanovi bilo kog tipa, generalno posmatrano.

Čuveni američki psihijatar Tomas Sas (Szasz, 1961) tvrdi da je mentalna bolest mit, pri čemu, naravno, ne poriče realnost pojave koja se naziva tim imenom, već referentni okvir u kojem se taj pojam definiše. Duševna patnja, konflikti, frustracije, inhibicije, strahovi, osećanja krivice, adaptacioni problemi, depresivnost, anksioznost i nasilno ponašanje postoje, sva ta iskustva i problemi jesu stvarni, ali *sensu stricto* nisu medicinski. Ono što se standardno zove mentalnim bolestima, Sas zove "problemi življenja".

O nepouzdanosti psihijatrijske dijagnoze napisane su hiljade stranica i to uglavnom od strane samih psihijatara iz čega je nastao čitav jedan pravac i škola mišljenja, tzv. *antipsihijatrija* (škola mišljenja koji su osnovali Sas, Leng, Kuper, Esterson etc) i izvedeni mnogi eksperimenti od kojih je najpoznatiji **Rozenhanov eksperiment sa pseudopacijentima** čiji su rezultati objavljeni 1973. godine. Učesnici u eksperimentu su bili "normalni"

volonteri, upoznati sa ciljevima eksperimenta i instruirani da zakažu razgovor sa psihijatrom (u pitanju su bile najuglednije "mental hospitals" u SAD) da se ponašaju i pričaju krajnje neupadljivo, kao i inače, ali da na standardno pitanje "da li čuju neke glasove" (što je uobičajeni diferencijalno dijagnostički kriterijum za šizofrene promene u ličnosti) odgovore potvrdno. Rezultati su pokazali sledeće:

- 1) Ni jedan pseudopacijent nije otkriven.
- 2) Svi su primljeni i zadržani sa dijagnozom shizofrenije ili paranoidne shizofrenije a otpušteni sa dijagnozom *"shizofrenija u remisiji"*.
- 3) Trajanje hospitalizacije je variralo u trajanju od 7 – 52 dana.
- 4) Medicinske sestre su pseudopacijente opisale kao *"prijateljski nastrojene"* (*"frendly"*), *"kooperativne"* (*"cooperative"*) i kao osobe koje *"ne ispoljavaju znake abnormalnosti"* (*"exhibited no abnormal indications"*).
- 5) Jedini koji su konstatovali da sa novopridošlim likovima *"nešto nije u redu"* bili su pravi pacijenti starosedeoci mentalnih ustanova u kojima su hospitalizovani.

Ovaj posednji nalaz posebno je šokirao stručnu javnost.

Eksperiment je imao zapanjujući nastavak. U nameri da proveri da psihijatri nisu grešili samo iz obazrivosti, Rozenhan je obavestio bolnicu koja je po svim definisanim parametrima smatrana za najbolju, o svojim prethodnim rezultatima i upozorio osoblje da u toku sledeća tri meseca očekuje i neke nove pseudopacijente. U stvari, nije poslao ni jednoga. Posle toga se ispostavilo da je od 193 prava pacijenta koji su bili primljeni na lečenje u ovom periodu, ništa manje nego četrdeset jednoga, bar jedan član osoblja sa velikim stepenom ubeđenja, ocenjivao kao pseudopacijenta. Ovaj nalaz dovoljno govori sam za sebe i takođe je šokirao naučnike i širu stručnu javnost.

Spektakularni Rozenhanov eksperiment imao je nekoliko replika, sa sličnim rezultatima i izazvao, potpuno očekivano, neviđeni bes u zajednici psihijatara.

Time što koristi dijagnostički sistem za klasifikovanje pacijenata psihijatrija najočiglednije podseća na opštu medicinu. Klasifikacija se u psihijatriji, kao i u legitimnoj medicini, sastoji od zbirke posebnih, semantički uzajamno isključivih "bolesnih entiteta", za koje se pretpostavlja da obeležavaju temelj bolesnog procesa ili uzrok bolesti.

Psihijatrija nije zadovoljila osnovne logičke principe korektnog klasifikacionog sistema. Kategorije koje se upotrebljavaju međusobno se preklapaju i granice između njih su difuzne. Na primer, neko ko je anksiozan i depresivan može se dijagnostikovati ili kao "anksiozno stanje sa depresivnim karakteristikama" ili kao "neurotska depresija sa anksioznim karakteristikama", što zavisi od slobodne procene dijagnostičara. Štaviše, jedna tako značajna dijagnoza kao što je dijagnoza shizofrenije je takva da se u nju mogu uključiti pacijenti koji nemaju nikakvih zajedničkih simptoma.

Nepouzdanost psihijatrijskog dijagnostičkog sistema se ispoljava na različite načine. Istraživanja pokazuju da razni psihijatri koriste iste dijagnostičke kategorije sa veoma različitim relativnim učestalostima. Jedan može imati sklonost da dijagnostikuje shizofreniju, dok drugi ovu dijagnozu retko "konstatuje" i većinu smatra depresivnim.

Upotreba sistema je u velikoj meri proizvoljna. Ne samo da postoje velike razlike među psihijatrijama koji rade zajedno, nego postoje i ogromne opšte razlike među geografskim oblastima. Dobro je poznato da se shizofrenija mnogo češće dijagnostikuje u Americi nego u Velikoj Britaniji, gde se proporcionalno češće koristi depresija. Veliki broj istraživanja je pokazao da postoji ekstremno

nizak stepen slaganja među psihijatrima koji procenjuju konkretne pacijente pri čemu kada je broj dijagnostičara veći od šest, samo se za deset posto pacijenata dobija ista dijagnoza. Ovakav nivo neslaganja bio bi potpuno nezamisliv u bilo kojoj grani standardne medicine.

Četvrto poglavlje

TOTALNE USTANOVE I STIGMA SRAMA

*The hospital itself
imposes a special environment
in which the meaning of behavior
can be easily misunderstood⁴*

D. L. Rosenhan

Termin "stigma" (lat. stigma od grč. *stigma* - utisnuti, istetovirani znak; ubod, prema: Klajn, Šipka, 2006) se u davno doba odnosio na žig koji je utisnut na telu roba ili zločinca vrelinim gvožđem. U figurativnom

⁴ Bolnica sama izlaže posebnim okolnostima, u kojima se značenje našeg ponašanja lako može pogrešno razumeti.

značenju odnosi se na **znak srama** (ibid.) ili neku upadljivu anatomsku ili fizičku osobinu. Stigma u hrišćanstvu označava ožiljke koji podsećaju na pet Hristovih rana. Stigmata su krvave rane koje se javljaju na telu nalik na rane raspetoga Hrista. Stigmatizacija se odnosi na žigosanje koje je najčešće udruženo sa socijalnim odbacivanjem mentalnih bolesnika, osuđenika u zatvorima kao i većinu stanovnika totalnih ustanova.

Mentalne bolesti kao i svaka druga institucionalizacija tipa dugotrajnog boravka u zatvoru su tradicionalno povezane sa neprihvatanjem društvene sredine, strahom i stigmom.

Godine 1911. poznati italijanski psihijatar i kriminolog Čezare Lombrozo (Cesare Lombroso) objavljuje svoju doktrinu prema kojoj postoji kriminalni tip ljudi (*delinquente nato*; rođeni kriminalac) koji, zahvaljujući procesu atavizma, imaju tipične primitivne fiziognomatske karakteristike: *stigmata degenerationes*. U cilju empirijskog podržavanja svoje teorije Lombrozo je izveo mnoga telesna merenja na velikim uzorcima ispitanika i zaključio da su npr. ubice kao grupa ljudi biološki degenerisani: njihove telesne karakteristike ("stigmata") su zakrvavljene oči, orlovski nos, kovrdžava crna kosa, jake vilice, ogromne uši, tanka usta i izraz

"preteće iskeženosti". Njihove emocionalne karakteristike krajnje su primitivne. Iako kasnijim empirijskim istraživanjima mnogo puta osporavano, u svoje vreme, ovo učenje bilo je internacionalno prihvaćeno.

Stigma označavai znak stida, neodobravanja, gađenja ili odbacivanja od strane okoline. Javlja se onda kada se osoba oseća neprijatno ili postićeno da govori o sopstvenom ponašanju koje doživljava drugačije. Stigma usled mentalnih bolesti je toliko jaka da podiže zid ćutanja oko ovog problema. Stigmatizacija ne pogađa samo ljude sa mentalnim poremećajima - vrlo često njihove porodice ili prijatelji takođe podnose njene posledice.

Poput pojma totalnih ustanova, pojam stigme je takođe stekao afirmaciju u socijalnim naukama i antipsihijatrijskoj školi, zahvaljujući radu Ervinga Gofmana koji je 1963. objavio knjigu *"Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity"* (Goffman, 1963). Po Gofmanu, stigma je duboko diskreditujući atribut i stigmatizirana osoba je manje vrednovana ili "zatrovana" stigmatizirajućim procesom na tri načina: abnormalnostima na telu, kao što su fizički deformiteti, "rodovskim identitetom" kao što je nacionalnost, pol, ili religija i "specifičnim individualnim karakterom" kao što su mentalni poremećaji ili nezaposlenost.

Link i Felan (Link & Phelan 2001) smatraju da stigma nastaje kao produkt četiri socijalna procesa. Prvo, ljudi se razlikuju po svojim bazičnim karakteristikama i potrebi da identifikuju i definišu te razlike. Drugo, dominantna kulturološka verovanja daju ljudima negativne karakteristike koje su u uskoj vezi sa negativnim stereotipima. U socijalnim procesima, koji su na trećem mestu, pečatom stigme označeni ljudi su u onim kategorijama koje razlikuju "nas" od "njih". U četvrtom procesu stigmatizovani ljudi gube statusni položaj čime postaju konačno diskriminirani.

Socijalna profilaksa i politika zaštite mentalnog zdravlja ekstremno je ugrožena raširenošću stigme prema mentalnim poremećajima i dovodi do diskriminacije osoba koje od njih pate. Poznato je da je stigma koja se odnosi na negativno obeležavanje osoba s psihičkim problemima prepreka u ranoj detekciji sumnjivih i opominjućih znakova koji mogu voditi u ozbiljne mentalne poremećaje. Etiketiranje mentalno poremećenih individua i njihova stigmatizacija uvećava količinu njihove patnje i dodatno ih viktimizuje.

Osobe koje pate od mentalnih poremećaja laka su meta diskriminacije, jer se kao vulnerabilan skup individua slabo brane i najčešće nemaju socijalnu podršku za to. Takva diskriminacija zakonski je kažnjiva, ali ona i ukazuje

da je potrebno organizovati nacionalne programe borbe protiv stigmatizacije mentalnih poremećaja kako bi se jednom značajnom skupu građana omogućila adekvatna psihološka, psihijatrijska i, kada je to neophodno, neurološka pomoć i sprečila njihova dalja viktimizacija i socijalna diskriminacija.

Po analogiji, slične procedure i programe bi trebalo primeniti i prilikom rehabilitacije bivših osuđenika u ideji njihovog integrisanja u socijalnu sredinu na društveno koristan način koji bi ujedno bio i u najmanjoj meri psihološki degradirajući za te individue.

Peto poglavlje

O PRESTUPIMA I KAZNAMA

*Dei delitti e delle pene*⁵

*Never to suffer would never to have been blessed*⁶

Edgar Allan Poe

Prestupi pojedinaca u odnosu na ono što je socijalno poželjno, očekivano, običajima uspostavljeno kao pravilo ili zakonom proskribovano u bilo kojoj zajednici, prate čovečanstvo od njegovog nastanka. Isto tako, potreba za kažnjavanjem prestupnika ili onih koji krše dobre običaje neke strukturisane sredine duboko je ukorenjena u

⁵ *O prestupima i kaznama* (Beccaria, 1995), zbirka eseja o pravnim reformama koje je napisao čuveni filozof i mislilac **Cesare Beccaria** između 1763. i 1764. godine.

⁶ Edgar Allan Poe: Onaj ko nije patio ne može biti blagosloven.

osećajnom životu ljudi. Starozavetni zakon taliona (*/ex talionis*) koji kaže "oko za oko, zub za zub, život za život" poznat je i pod nazivom zakon vendete ili krvne osvete. *Krvna osveta* je običaj karakterističan za primitivna društva; konflikt između dve familije započet ubistvom člana jedne familije se nastavlja međusobnim ubijanjem, jednog po jednog muškarca. Sintagma "krvna osveta" označava da jedna familija drugoj "duguje krv" taj i dug se vraća samo ubistvom muškarca iz druge familije. Krvna osveta je jedan od tradicionalnih običaja kojeg možda najbolje definiše *Kanon Leke Dukadžinija*⁷. Ovaj kanon nedvosmisleno kaže da "ukoliko jedan čovek ubije drugoga, muški član porodice mora uzvratiti istom merom" (Trnavci, 1971). Ovaj Zakonik iz XV veka je i danas vrlo uticajan. "Zakonik je vrlo značajan. I danas je itekako na snazi. Svako o njemu razmišlja. U njemu su opisani i njime regulisani odnosi unutar porodice, porodične veze i veze unutar društva kao celine. Iz njega se vidi kako su bili regulisani odnosi između plemena, šta je osveta, kada se sveti a kada ne. Opisani su čak i detalji koji se odnose na pojedine zanate" (op.cit).

Upražnjavanje krvne osvete na Balkanu počinje u XV veku, pod turskom vlašću, a počinje da opada u XIX veku,

⁷ Napisan u XV. veku (publikovan posthumno), sakupio i kodifikovao Stefan Konstantin Đečovi (prevod, predgovor i objašnjenja: Halit Trnavci), Stvarnost, Zagreb, 1986.

kada balkanske zemlje počinju da stiču nezavisnost od Otomanske imperije. Ovaj običaj postoji i danas u nekim delovima Evrope kao što su područja Kosova, Albanije, Crne Gore, Sardinije, Kampanje, Apulije, Krita, Korzike i Sicilije. Običaj *naplaćivanja krvi* postoji i van Evrope među Paštunima u Avganistanu, Kurdima u Iraku i Turskoj, u Somaliji, među Berberima u Alžiru, u Asamu - Indiji, između Šita i Sunita, u južnoj Etiopiji, u nekim delovima Dagestana, Azerbejdžana, na severnom Kavkazu i Čečenima, među protivničkim klanovima na Filipinima i Kini (Grutzpalk, 2002).

Duh *lex talionis*-a je, u nekom od mogućih oblika, opstao u krivičnim zakonodavstvima antičkog i srednjovekovnog sveta, budući da državi nije bilo u interesu da rizikuje nezadovoljstvo podanika. Da bi države izbegle preuzimanje pravde od strane građana "u svoje ruke" i suzbile potencijalno nezadovoljstvo podanika, kazne i kažnjavanja su bila drakonska i u skladu sa navikama i običajima partikularne društvene zajednice toga doba. Nataloženo ljudsko iskustvo, međutim, pokazuje da takav vid kažnjavanja prestupnika predstavlja uglavnom samo zadovoljenje emotivnih potreba socijalne sredine. Istorija je pokazala da surovo kažnjavanje prestupnika nema posebnih efekata, a kriminal se sa razvojem društva samo uvećavao. Kao što je dobro poznato, zastrašivanje

potencijalnih prestupnika oštrim kaznama nije imao nikakvog smisla ni dobrih posledica. Istorija pamti bizarne detalje kao što je fakt da su i za vreme javnih egzekucija džeparoši, na primer, obavljali svoj posao među publikom koja je sa manjim ili većim zadovoljstvom konkretnu egzekuciju posmatrala. To je navelo mnoge mislioce da se pozabave pitanjem smisla i svrhe kažnjavanja.

Kazne zatvora, odnosno običaji izolovanja i zatvaranja prestupnika pojavili su se relativno kasno u istoriji ljudskog društva. Sve do Buržoaskе revolucije u Francuskoj zatvori su služili isključivo za zadržavanje prestupnika do njihove egzekucije ili deportacije. Same kazne zatvora postale su svrsishodne tek kada je sloboda i slobodno kretanje građanina postalo vrednost po sebi nakon Francuske revolucije. Razumljivo je da se u definisanju svrhe kažnjavanja uvek polazilo od kulturnih, religioznih i običajnih normi jedne društvene zajednice, naravno pretočenih u pravne ili zakonske norme. Opšta svrha kazni i kažnjavanja u svim zakonodavstvima ranijih i modernih vremena ima identičan cilj - zaštitu socijalne sredine od prestupa i njihovih izvršilaca. Implicitni smisao kažnjavanja se satoji zapravo u tome da se obesmisli i učini luksuznim svako zadovoljenje ličnih potreba pojedinca na društveno nedopušten način (propisan zakonima) i stvaranje socijalne klime da se zločin zapravo ne isplati budući da se kazna ne

može izbeći. Pod uticajem ideja francuskog prosvetiteljstva, italijanski mislilac *Čezare Bekarija* (Cesare Beccaria) je između 1763. i 1764. godine napisao svoju čuvenu zbirku eseja *O prestupima i kaznama* (Beccaria, 1995) u kojoj napada primenjivanje surovih kazni i predlaže usvajanje kazne lišenjem slobode sa prinudnim radom. Bekarija se borio protiv smrtne kazne smatrajući je neopravdanom jer država primenjuje ubistvo radi ubistva. Takođe insistira na strogom respektovanju načela zakonitosti u krivičnom pravu. Bekarija emfazira i ideju prevencije, prema kojoj se kazna ne primenjuje zbog izvršenog krivičnog dela, već da se ono ne bi izvršavalo u budućnosti. Polazeći od tih ideja, on je predložio novi kazneni program, u kome predviđa zatvaranje prestupnika u popravnim domovima i zatvorima, smatrajući da je to najbolji put prilagođavanja kazne izvršenom krivičnom delu. Tako se na osnovu Bekarijinog programa, umesto ustanova za skitnice, besprizornu decu ili lakše prestupnike, javljaju popravni domovi i zatvori, ali sa drugom svrhom i karakterom, koji će kasnije prerasti u osnovne institucije korekcionog sistema. Volter je takođe osuđivao vendetu i sugerisao da se usvoji, kao osnovni kriterijum pri kažnjavanju, načelo korisnosti za društvo, a to se može postići primenjivanjem kazne lišenja slobode s prinudnim radom i individualizacijom kazne. Ergo, Bekarija je naglašavao da suština kažnjavanja nije

mučenje izvršioca već sprečavanje i odvraćanje izvršioca od daljeg nanošenja štete društvu i eventualno sprečavanje drugih u činjenju zločina. Bekarijine ideje prevencije uticale su na čitave generacije mislilaca i istraživača ovih tema. Kažnjavanje za prestup, prema Bekariji, treba da bude brzo i neizbežno i prema svima jednako za ekvivalentan zločin, jer ni surovost ni svirepost ne daju kažnjavanju moć sprečavanja, već izvesnost. Ljudi se, naime, više plaše nečeg neizbežnog, navodi Bekarija, makar to bilo i blaže prirode. Ako bi se ljudi kažnjavali svirepo i surovo, misli ljudi bi postajale sve grublje i neosetljivije. Da bi se obezbedilo da kazna izazove željeni efekat, dovoljno je da se pobrinemo da "zlo" koje za prestupnika sadrži kazna prevazilazi "dobro" očekivano od zločina.

Kazne i kažnjavanje prestupnika su, razumljivo, evoluirale sa evolucijom međuljudskih odnosa, pa je pod uticajem abolicionista i, kasnije, različitih humanitarnih organizacija, ukinuta i smrtna kazna u skoro svim evropskim zemljama i od nedavno i kod nas. Zatvor je, nakon toga, postao jedina kazna iz spektra "drakonskih" kazni, ali se i u toj oblasti traže alternative, budući da je došlo i do prenaseljenosti zatvora i do smanjenja propisima predviđenih normi za izvršenje kazni. Otuda i pojava kućnog pritvora, elektronskog monitoringa i drugih

zamena za zatvor, iako za pojedinca - prestupnika one ponekad nisu manje bolne od samog klasičnog zatvora.

Kako onda postići svrhu kažnjavanja, ako kazna sama po sebi nije dovoljna već samo bolna i ako izaziva otpor i odbacivanje od strane prestupnika? Pitanje koje se može postaviti je koji su to uslovi, sredstva i metode rada formalne socijalne kontrole države i njenih organa da bi se bar delimično postigao cilj? Da li su zatvori i zatvaranje dovoljno dobro rešenje je pitanje koje se postavlja od ustanovljavanja prvih zatvora i ostalo je i do danas "open problem".

Šesto poglavlje

ZATVORI PRE ZATVORA: STARI I MEDIJEVALNI SVET

*Evo zakona, onako kako ga je uspostavio Zevs:
za ljude a ne za ribe, divlje zveri i ptice nebeske
koje se jedni drugima hrane, a bez ideje
pravde među njima: ljudima je darovao pravdu
i ona je, kako je dokazano na kraju,
najbolja stvar koju imaju⁸*

Hesiod

⁸ Prev. L. Kron (sa engleskog prevoda Hesiodove **Teogonije**)

*I usniše san obojica u jednu noć,
svaki po značenju svojega sna za sebe,
i peharnik i hljebar cara Misirskoga,
koji bijahu sužnji u tamnici⁹*

Prva knjiga Mojsijeva 40:5

Zatvori starog i medijevalnog doba su nestali. Oni su danas ruševine ili građevine sa drugom namenom, a neki od njih su sačuvani i kao muzeji. Rana istorija zatvora takođe je nestala kao što je nestala Vavilonska biblioteka, ili je izgubljena, ili fragmentarna; u svakom slučaju nedostupna je u strukturiranoj formi i komplikovana za interpretaciju. Ni viševjekovni zajednički naponi arheologa, filóloga i istoričara nisu uspjeli da nam osvetle karakter famoznog Vavilonskog zatvora za strane zatvorenike *Bit Asiri*¹⁰ niti zatvora *Bit Kili*¹¹ (Roth, 2006) ni *Velikog zatvora* Egipatskog srednjeg kraljevstva. O zatvorima stare Atine može se naći ponešto, ali veoma malo, u starogrčkim oratorskim tekstovima kao i Platonovim spisima. Zatvori su se u staroj Atini zvali *desmoterion*, što u bukvalnom

⁹ Prev. Đure Daničića

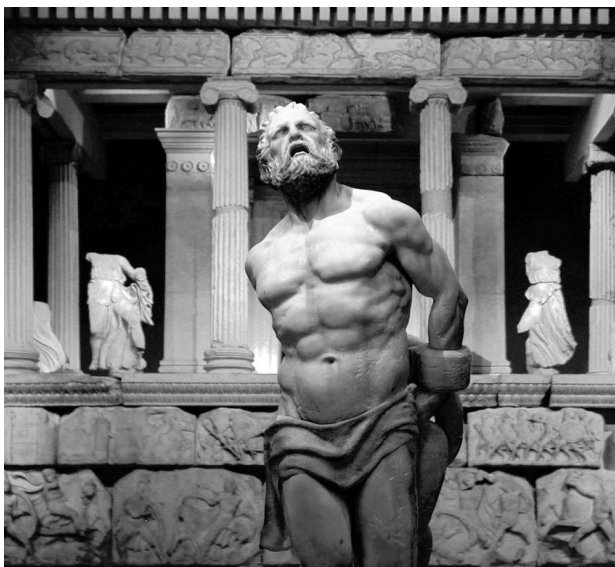
¹⁰ *Bit Asiri* (vavilonski): *Zatvor za strane zatvorenike*

¹¹ *Bit Kili* (vavilonski): *Zatvor za domaće zatvorenike*

prevodu znači "mesto za lance", od grčke reči *desmotes* (grč. δεσμώτης) koja znači lanac i, metaforično, "biti u lancima", ergo okovan i zatvoren. *Desmotes* se spominje i u čuvenoj Eshilovoj¹² tragediji *Okovani Prometej* (*Prometheus Desmotes*) o čovekoljubivom titanu Prometeju, koji je *ljudima u nevolji* poklonio vatru sa Olimpa i time izazvao gnev vrhovnog boga Zevsa koji ga je osudio da bude okovan na stenama Kavkaza, na kraju sveta, sve dok se ne nađe duša koja bi svoju slobodu podarila njemu. Prometej ne želi da se pokori Zevsu i da vrati vatru već ćuteći pristaje na kaznu. Upravo na ovom mestu započinje radnja *Prometheusa Desmotesa*, scenom u kojoj Vlast (*Kratos*) i Sila (*Bia*) vode Prometeja, prateći Hefesta koji nosi alat i okove, gorko žaleći i zarobljenika i svoj tužni posao kovača. Kao što znamo, tragedija se završava tako što Prometej konačno odbija da se pokori Zevsu koji ga baca u bezdan Hada¹³ i osuđuje da mu orao, bespomoćno prikovanom, svakoga dana kljuca jetru.

¹² VI vek pre nove ere

¹³ Zagrmí, zemlja se zatrese... I bezdan proguta sve... (Eshil: **Okovani Prometej**)

Prometheus Desmotes: Prometej u lancima

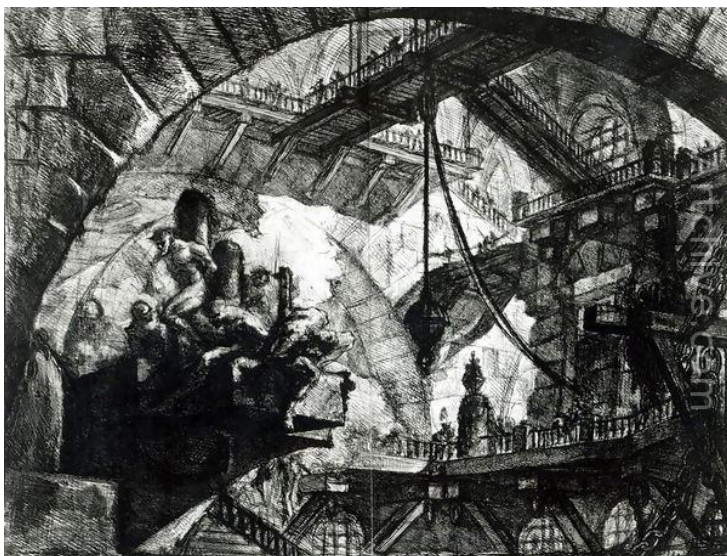
O starohebrejskim zatvorima takođe ima sasvim malo naznaka u Starom zavetu; tek toliko da su postojali kao oblik kazne za nepodobno ponašanje. Pa ipak, istorijski najvažnije svedočanstvo o postojanju zatvora u starom Egiptu nalazi se upravo u Bibliji u delu *Knjige Postanja* u kojem se opisuje utamničenje jevrejskog roba Josifa od strane faraonovog¹⁴ dvorskog sluga Petefrija: "I gopsodar Josifov uhvati ga, i baci u tamnicu, gdje ležahu

¹⁴ Faraon je u **Bibliji** "Car Misirski" (Prevod Đure Daničića),

sužnji carski; i on bi ondje u tamnici... I usniše san obojica u jednu noć, svaki po značenju svojega sna za sebe, i peharnik i hljebar cara Misirskoga, koji bijahu sužnji u tamnici"(Prva knjiga Mojsijeva: *Postanje*; 39:20 – 40:5).

Međutim, ako zaista želimo da razumemo, sa tako malo egzaktnog znanja, tamnice starog i medijevalnog doba, moramo poznavati širi kulturološki koncept. O zatvaranju i prisilnoj izolaciji prestupnika rane pisane tragove u zapadnoj intelektualnoj tradiciji nalazimo u prvim velikim pisanim tekovinama naše civilizacije kao što su grčki mitovi i *Biblija*, konkretnije, kako smo videli, u *Knjizi Postanja*, ali uvek kao deo šire slike fizičkog kažnjavanja za počinjeno nedelo i to mučenjem, batinama, sakaćenjem ili smrću.

Uloga zatvora u kontekstu ideja zločina i kazne u staroj Grčkoj, Egiptu, Persiji, Izraelu, Rimu i medijevalnoj Evropi, uključujući i prakse zapadnog hrišćanstva, nije moguće razumeti bez poznavanja socijalne i pravne istorije partikularnih država, što, naravno, daleko prevazilazi intencije teksta koji je pred vama, dragi čitaocē. O izgledu i arhitekturi tih zatvora praktično nema pisanih izvora; razume se, moguće je na osnovu usputnih napomena i zapisa u literaturi, zamišljati kako su ta mesta eventualno izgledala.

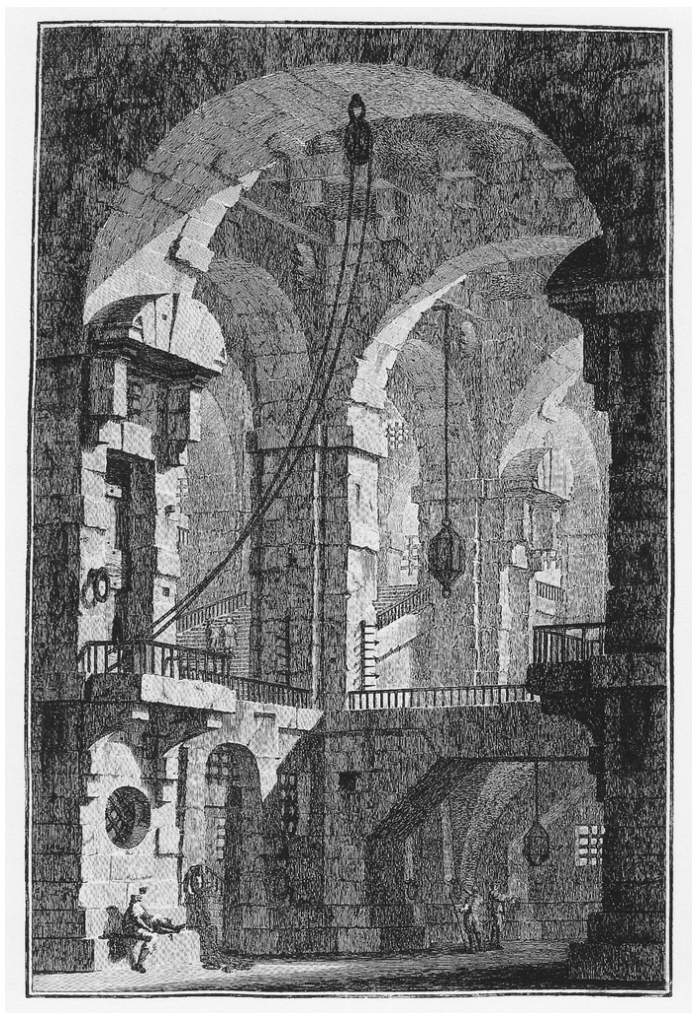

Giovanni Battista Piranesi (1760): Carceri d'Invenzione (Imaginarni zatvor), British Museum, London, England

Dovani Batista Piranezi (1720 - 1778) je autor serije od 16 gravira "Zatvori" (*Carceri*) koje datiraju iz 1860-tih godina i predstavljaju dramatične i košmarne vizije tamnica kao masivnih arhitektonskih formi sa mračnim senkama i stepenicama koje nikuda ne vode, dok su ljudske figure jedva vidljive, dehumanizovane i sasvim beznačajne. Između uzmemiravajuće psihološke atmosfere ovih arhitektonskih fantazija i Gofmanovih tekstova o totalnim ustanovama iz XX veka postoji istorijsko i metafizičko srodstvo koje još uvek osećaju istaživači koji se bave ovim temama.

*Giovanni Battista Piranesi (1760): Carceri d'Invenzione 2
(Imaginarni zatvor)*

Giovanni Battista Piranesi (1760)
(Carcere Oscuro)

Mračni zatvor

Zatvor je u svakom slučaju mnogo stariji nego što tvrde oni koji smatraju da je nastao zajedno sa modernim krivičnim zakonima (Fuko, 1997:223). Znatno pre nego što je počelo da se sistematično upotrebljava za kažnjavanje prestupnika, zatvor je postojao u svom institucionalnom obliku. Zatvor je nastao izvan sudskog aparata (op.cit.), u vreme kada su u čitavom društvenom tkivu izgrađivani postupci kojima je bio cilj odeljivanje, prostorno raspoređivanje i vezivanje pojedinaca za utvrđeno mesto, njihovo klasifikovanje, kodifikovanje i programiranje celokupnog ponašanja, obezbeđivanje stalne i apsolutne vidljivosti individue, kao i stvaranje ustrojstva za njihovo posmatranje, nadziranje, beleženje i ocenjivanje svih znanja o njima. Ta opšta forma mehanizama usmerena na pojedinca, stvorila je model zatvorske institucije pre nego što je zakon definisao zatvor kao glavnu i najadekvatniju kaznu (Fuko, op.cit.).

Zatvor u funkciji izolacije i ograničavanje slobode kretanja ljudi i kao način socijalne osude i kazne poznaju i najstariji narodi. Istorijski izvori kazuju da su neki oblici zatvora postojali već u drevnoj Mesopotamiji, Kini, Indiji, Persiji, Egiptu, u antičkoj Grčkoj i Rimu, a potom i u srednjem veku kada su kao tamnice upotrebljavane razne tvrđave, podrumi, lagumi i bunari i sa nepodnošljivim uslovima života (Stevanović, 2008:15). U takve tamnice

zatvarani su ljudi na osnovu tajnih kraljevskih zapovesti, takozvanih *Lettre de cachet*¹⁵ (Moriss & Rothman, 1998).

Kanonsko pravo je predviđalo disciplinsku kaznu upućivanja u manastirski zatvor. U periodu od XIII–XV veka pojavljuje se kazna zatvora, po gradskim pravima, koja se izdržavala u podrumima gradskih većnica, gradskim tvrđavama i sličnim mračnim mestima usled kojih su i dobili naziv tamnice. U *Dušanovom zakoniku* se pominju tamnice za pojedince u koje se dospevalo naredbom cara. Sve nam ovo govori da zatvor kao kazna i kao institucija za izdržavanje ili čekanje na kaznu postoji odavno, o čemu svedoči i pojava posebnih termina u pravima pojedinih država za označavanje zatvora, kao mesta lišenja slobode (Stevanović, 2008:16). Ti najstariji oblici zatvaranja nisu imali karakter izdržavanja kazne u savremenom smislu. Oni su imali specifičan karakter, drugačiji od današnjeg i služili su, pre svega, za pritvaranje zločinaca do konačne presude ili do izvršenja telesnih kazni ili pogubljenja. Cilj tog pritvaranja je bio da se spreči bekstvo ljudi koji su počinili neki zakonom ili običajima kažnjivi delikt. U tim zatvorima prestupnici su čekali ili na izricanje kazne od strane sudije ili na njeno izvršenje. O karakteru takvih zatvora govorio je i

¹⁵ Pismo koje predstavlja direktno kraljevo naređenje, koje potpisuje kralj i zatvara svojim kraljevskim pečatom - ***cachet***.

poznati rimski pravnik Ulpijan koji je isticao princip po kome "*Zatvori treba da služe samo za pritvaranje, a ne za kažnjavanje*".

Prema tome, kao što upozorava Fuko u svom čuvenom delu *Nadzirati i kažnjavati* (Fuko, 1997) ne može se izričito tvrditi da u ovom periodu nije bilo kažnjavanja zatvaranjem. Ova kazna je postojala, ali samo u izuzetnim slučajevima, kao usputna mera koja nije činila krucijalni deo sistema kažnjavanja. Glavne kazne bile su smrtna kazna, različiti oblici telesnog kažnjavanja i imovinske kazne, dok kazna lišenja slobode nije postojala *per definitionem*. Dešavalo se, premda veoma retko, da se osuđeni na smrt, iz političkih razloga, ostavi u životu i osudi na doživotnu robiju. Tek za vreme Karla V, 1532. godine, pojavljuje se kazna lišenja slobode u zatvoru nazvanom "*Karolina*" u kojem je prvi put ustanovljena *kazna doživotnog zatvora* (Moriss & Rothman, 1998). Stanje u zatvorima toga doba je bilo izuzetno teško i smatralo se da je smrtna kazna daleko blaža od doživotnog zatvora, jer je prekraćivala muke i patnje koje su osuđeni na doživotnu robiju trpeli. Prema dostupnim podacima (Roth, 2006; Stevanović, 2010), smatra se da je prvi zatvor osnovan 1553. godine u Engleskoj, u Londonu, preciznije u dvorcu Brajdvel (Bridwell) koji je prepravljen za zatvor za skitnice,

neradnike, beskućnike i prosjake koji su ugrožavali red i mir. Kasnije, ovaj zatvor je služio i za utamničenje ljudi koja su počinili neki od prestupa za koje je zatvor bila zakonom predviđena sankcija. Godine 1659. osniva se zatvor u Amsterdamu, potom 1697. godine u Lipeku, Bremenu i Dansingu, a polovinom XVIII veka i zatvor za dečake u Hamburgu. U ovim ustanovama bio je predviđen obavezan rad osuđenih kao i nadoknada za taj rad. Po ćelijama je bilo smešteno od četiri do dvanaest osoba, pri čemu je u jednom krevetu spavalo po dva ili tri zatvorenika a uprave su imale ovlašćenja, u slučaju dobrog vladanja osuđenika, da ih mogu otpustiti iz ustanove ranije. Režim boravka je bio u funkciji zabrana i obaveza sa neprekidnim i strogim nadzorom (Roth, 2006; Stevanović, 2010).

Papa Klement XI (*Papa Klementi XI*) 1703. godine osniva dečiji zavod Sv. Mihajila (*San Michele*), u kojem su bila smeštena deca koja su inklinirala prestupničkom ponašanju, pa se smatralo da bi prema njima trebalo preduzeti mere specijalnog vaspitanja da ne bi postali delinkventi. Na vratima zavoda pisalo je: "*Nije dovoljno zle ljude kažnjavati kaznama, treba ih prevaspitavati*", što bi ukazivalo na to da je takav zavod mogao imati vaspitni karakter (Živanović, 1937). Godine 1759. *Marija Terezija* osniva u Milanu popravni dom sa 140 ćelija, a u Holandiji 1775. godine *Vikont Viler* osniva veliki *popravni dom* koji je

često bio hvaljen od evropskih pravnika toga doba. Zatvaranje kao kazna je primenjivana u vreme povećanja broja zločina i zločinaca, a u periodu između XVI i XVIII veka, zbog pomanjkanja radne snage, za potrebe lokalne privrede izricana je i za lakša krivična dela. U Engleskoj se, počevši od XVIII veka, primenjivala kazna zatvora za silovanje, a u Danskoj se mogla izreći kazna doživotnog zatvora za ubistvo. Ove kazne su bile retke i izuzetne i više su imale administrativni karakter nego što su predstavljale običaj u sistemu kažnjavanja.

U periodu od XV–XVII veka ubrzano se u većini evropskih zemalja formiraju razne ustanove za smeštaj skitnica, prosjaka i prestupnika koji se javljaju u masovnim razmerama, kao posledica migracija iz sela u gradove. Kao rezultat velikih migracija i nedostatka posla u gradovima, ti ljudi su u cilju obezbeđenja egzistencije, izvršavali različita krivičnih dela. Neki od njih su počeli čak i profesionalno da se bave kriminalom što je stvorilo nove socijalne probleme. Državna vlast se našla pred zadatkom da zaštiti društvo od ove pojave. Iz tih razloga širom evropskih zemalja počele su da niču ustanove za zatvaranje, a posebno u Engleskoj, Nemačkoj, Holandiji i Francuskoj. Objekti su mahom bili napušteni srednjeverkovni zamkovi i manastiri koji su pretvarani u ustanove

za rad, sa ciljem da navedene kategorije ljudi privuku na neku radnu aktivnost (Moriss & Rothman, 1998).

U početku, u ove novoformirane ustanove su se primale samo skitnice i prosjaci. Kasnije, u prvoj polovini XVII veka, započinje diferenciranje tih ustanova. Neka "popravlilišta" počinju da primaju samo prestupnike, dobijajući tako funkciju pravih kaznionica ili zatvora za osuđenike. Na toj osnovi se u Engleskoj formiraju dve vrste takvih ustanova – kazneni zavodi i popravni domovi. U kaznene zavode upućivane su skitnice i prosjaci, koji su bili sposobni za rad i pokazivali želju da rade, a u popravne domove ljudi sposobni za rad koji nisu ispoljavali interes da bilo šta rade. Tako se u XVI i XVII veku zatvaranje pojavljuje kao prelazni oblik u odnosu na kaznu zatvora XVIII veka (Stevanović, 2008; Stevanović, 2010). Za ove ustanove može se reći da su težile da osposobe navedene kategorije ljudi za obavljanje određenih poslova i da ih tako odvrate od kriminalnog ponašanja. U tome je sadržana i ideja popravljanja i tretmana kao humanistička reakcija u odnosu na ranije postupanje i mere prema zatvorenicima.

U XVI i XVII veku, uporedo sa razvojem prirodnih nauka, razvija se i filozofija koja se oslobađa skolastičkih stega. Ta tendencija se odrazila i na razumevanje prava i države. Filozofi toga vremena poput Bekona, Hobsa,

Dekarta, Loka, Rusoa etc. su postojećim idejama i sistemima krivičnog prava pružili nove filozofske temelje i principe. Bekon je kritikovao tadašnje svirepo zakonodavstvo i zahtevao je da se reformom uspostavi pravo koje bi bilo od društvene koristi. Lok, kao predstavnik nove buržoasko-demokratske vladavine, postavlja u krivično-pravnoj oblasti princip zakonitosti prema kojem samo zakon može da bude osnov kažnjavanja, a zakonom se mora garantovati jednakost građana. Lok sugerise da treba da postoji srazmera između težine dela i težine kazne. Veliki doprinos razvoju krivičnog prava u XVIII veku dali su francuski filozofi Monteskiije, Ruso, Volter, Didro, Helvecius, Holbah, Lametri i drugi koji su u svojim delima ustali protiv sudske samovolje, feudalnog apsolutističkog krivičnog pravosuđa kao i svireposti i verske netolerantnosti. Francuski prosvetitelji su se, između ostalog, zalagali za humanizaciju krivičnog pravosuđa. Pod uticajem ovih ideja, Bekarija je napisao već pominjanu knjigu *O prestupima i kaznama*, koja je donela nove humanističke ideje. Kao što je poznato, Bekarija napada primenjivanje svirepih kazni i predlaže usvajanje kazne lišenja slobode sa prinudnim radom pri čemu insistira na striktnom poštovanju načela zakonitosti u krivičnom pravosuđu. Takođe, kao što je već spomenuto, Bekarija prvi ističe važnost ideje prevencije, prema kojoj se kazna primarno ne primenjuje zbog izvršenog krivičnog dela, već da se ono ne bi

izvršavalo i ponavljalo u budućnosti. Polazeći od tih ideja, on je predložio novi kazneni program u kojem predviđa zatvaranje prestupnika u popravnim domovima i zatvorima, smatrajući da je to najbolji put prilagođavanja kazne izvršenom krivičnom delu. Volter je takođe osuđivao kaznu kao vendetu i zahtevao je da se usvoji, kao osnovni kriterijum pri kažnjavanju, načelo korisnosti za društvo, pri čemu se korist može postići primenjivanjem kazne lišenja slobode s prinudnim radom i individualizacijom kazne.

Kao što smo videli, zatvori postoje još od vremena početka prvih država ali o tim zatvorima postoji veoma malo pisanih svedočanstava¹⁶. Kao standardne termine za zatvore Rimljani su upotrebljavali termin "*capito*" ili "*in vinculis*"¹⁷, Nemci "*Gefangnis*", Francuzi "*captivité*"¹⁸, a kasnije "*prison*"¹⁹. U literaturi ne postoje opisi zatvora iz srednjovekovnog perioda, osim što se zna da su se tamnice uglavnom nalazile u podrumima i lagumima tadašnjih zamkova i utvrđenja feudalnih vladara. Na žalost, mnogi srednjovekovni zamkovi, a posebno vojna utvrđenja su dugo ostala u upotrebi kao zatvori, jer su vlastodršcima

¹⁶ Poznato je, na primer, da je Sokrat bio zatvoren do momenta kad je popio otrov od kukute, ali nam ni Platon ni bilo koji pisac toga doba nije opisao izgled toga zatvora.

¹⁷ Latinska sintagma koja znači **U lancima**.

¹⁸ Francuska imenica koja znači **Ropstvo**.

¹⁹ Francuska imenica koja znači **Zatvor**.

omogućavali izbegavanje troškova za zidanje novih zatvora, sa jedne strane, i bezbedno čuvanje zatočenika od bekstava, sa druge strane.²⁰

Sa promenom krivičnih zakonodavstava, pod uticajem ideja Francuske revolucije u Evropi, a kasnije i u drugim delovima sveta menjao se broj inkriminacija kao i načini kažnjavanja prestupnika, sa tendencijom smanjenja drastičnih kazni i predominantnog kažnjavanja prestupnika kaznama zatvora. To je, međutim, dovelo do uvećanja broja osuđenika i problema njihovog smeštaja, te su morali da se adaptiraju postojeći i zidaju novi zatvori ili da se prestupnici deportuju u novootkrivene i osvojene prostore i kolonije.

Tako se u celom svetu izdiferenciralo nekoliko arhitektonskih modela u zidanju zatvora, koji su uvek zavisili od načina izvršenja kazne zatvora, odnosno od tretmana osuđenih lica, o čemu će biti reči u narednom poglavlju.

²⁰ Niška tvrđava je, na primer, služila kao zatvor sve do početka dvadesetog veka, tačnije do 1903. godine, kao i mnoge druge slične građevine kod nas i u svetu. Neke od njih su u mnogim evropskim zemljama i danas u upotrebi, ali osavremenjene i primerene današnjim potrebama (Nikolić, 2005)

Sedmo poglavlje

"WHY PRISONS" ILI O ZATVARANJU KAO METODU IZOLACIJE PRESTUPNIKA

*Mračno je u ćeliji isto kao što je u srcu mračno*²¹

Oskar Vajld

Pojam zatvora se standardno definiše kao izolovani zatvoreni prostor sa namenom da se nekom pojedincu ili grupi ograniči kretanje bez odobrenja onih koji imaju kontrolu i vrše vlast na određenoj teritoriji. Suština zatvaranja sastoji se u lišenju prava na slobodno kretanje pojedinca ili grupe iz ma kojih razloga koji su na takav

²¹ Pisao je Oskar Vajld iz zatvora (Reading Gaol, zatvor u Redingu, Berkšajr)

korak naveli onoga ko nekoga zatvara: da ga zadrži do suđenja, do izvršenja smrtne kazne, do izvršenja vremenski ograničene kazne, do isplate duga ili slično. Zatvor, ma kakvog izgleda bio, ima višestruku namenu koja zavisi od cilja samog zatvaranja pri čemu je taj cilj određivao i arhitekturu zatvora, tj. vrstu građevinskog materijala, stepen i vrstu zaštite, broj, izgled i obuku onih koji taj posao obavljaju, rukovođenje tim zatvorom i kontrolu od strane osnivača: cara, kralja ili predsednika i parlamenta, vlade, ministarstva ili drugih na koje je delegirano ovlašćenje za taj posao. Poznato je, takođe, da su postojali i da još uvek postoje i ilegalni privatni zatvori u kojima različiti moćnici drže ili zadržavaju svoje neprijatelje ili političke protivnike. Pri tome, razume se, ne mislimo na privatizovane zatvore u nekim zemljama, kao što su SAD, Engleska, Australija i druge, jer je proces privatizacije obavljen *lege artis*, sa zadržanom relativnom kontrolom države nad njihovim radom.

Prvi zatvori modernog doba u kojima su se izdržavale kazne zatvora, a nisu služili samo kao pritvor do smaknuća ili progonstva, poznati su u penologiji kao *sistem zajedničkog zatvora*. Ti zatvori su bili namenjeni svim kategorijama prestupnika, bez obzira na pol, uzrast, zdravstveno stanje i druge faktore. Arhitektura za takve zatvore nije bila posebno bitna, osim da su dobro

ograđeni u cilju sprečavanja bekstava. U takvim uslovima je tortura nad zatvorenicima bila osnovni vid tretmana i to kako od čuvara, tako i od samih osuđenika. Kockanje, tuče, prostitucija i seksualno aberantno ponašanje bili su sastavni deo življenja zatvorenika, a uz očajne higijenske uslove i oskudnu ishranu, masovna poboljšavanja i smrti osuđenih bili su strašna svakodnevica. Takvo stanje stvari je, međutim, izazvalo regovanje sredine, a posebno humanista i zatvorskih reformista, kao što su Hauard i Bentam u Engleskoj, Mirabo u Francuskoj i drugi (Nikolić, 1996).

Kako to obično biva u ljudskom postupanju kada je doživljaj krivice u pitanju, iz jedne krajnosti se išlo u drugu, pa su reformisani zajednički zatvori za osnovu imali potpuno i striktno odvajanje osuđenika od drugih osuđenika. Tako je, zapravo, započela era pravnog regulisanja sistema izvršenja kazni zatvora, a pod jakim uticajem reformista i, a posebno Americi, kvekerskog religioznog učenja i shvatanja čoveka. Započela je, dakle, era *ćelijskih sistema*, od kojih su Pensilvanijski ili Filadelfijski i Oburnski sistem najpoznatiji.

Pensilvanijski ćelijski sistem je nastao u SAD-u u gradu Filadelfija, Pensilvanija, pa je zbog toga još poznat i kao Filadelfijski sistem. Naime, u ovom gradu je izgrađen

prvi takav zatvor davne 1790. godine. Ovo je prvi pravno regulisani sistem, što podrazumeva unapred i striktno određena prava i obaveze kako zatvorske službe tako i zatvorenika. Budući da je osnovna ideja tako regulisanog sistema zasnovana na kvekerskom religijskom shvatanju, po kome je čovek po prirodi dobar i da i najokoreliji kriminalac može moralno da se preporodi kroz rad i razmišljanje u samoći o onome što je počinio, ovde je zapravo reč o prvom organizovanom pristupu ideji resocijalizacije prestupnika.

Suština ovog ćelijskog sistema je potpuno odvajanje osuđenika u zasebne ćelije, danju i noću, kao i u svim okolnostima za vreme izdržavanja zatvorske kazne. Time se nastojalo da se izbegnu negativni aspekti dotadašnjeg zajedničkog zatvaranja i negativnog međusobnog uticaja osuđenih. Za svakog osuđenika je, zbog toga, izgrađena zasebna ćelija u kojoj je on zatvaran i u kojoj je, uz Bibliju i razmišljanje o svom prestupu i sebi, trebalo da se moralno preporodi i pokaje. Zatvorska arhitektura je zbog toga pretrpela radikalnu promenu, jer je trebalo razrešiti pitanje smeštaja velikog broja osuđenika u striktno definisanim uslovima. Ogradni zidovi su kao prepreka za bekstvo time izgubili dominantni značaj, a akcenat se pomerio ka unutrašnjoj bezbednosti i sprečavanju kontakata među osuđenicima. Problem je razrešen tzv.

koridorskim ili kasarskim sistemom gradnje zatvora, sa nizom ćelija po spratovima i blokovima. Da bi se svaki kontakt među osuđenima onemogućio, zatvorske vlasti nisu dozvoljavale nikakav rad osuđenika, iako su Kvekeri to zahtevali, jer je njihov vrednosni sistem zasnovan upravo na radu čoveka kao njegovoj immanentnoj potrebi. Rigidnost zatvorskih vlasti se manifestovala čak i pri izvođenju osuđenih na misu i šetnju; tom prilikom su im stavljali maske na lice. Odvojenost osuđenika od drugih osuđenika je na taj način dovedena do maksimuma.

Dobre namere, kao što znamo, nemaju nužno i dobre posledice, pa se zalaženjem u drugu krajnost u odnosu na zajednički zatvor, otišlo u nešto što tadašnja saznanja o čoveku nisu mogla da predvide. Čovek, naime, ima prirodnu potrebu da bude okružen drugim ljudima i da strukturira vreme u radu ili komunikaciji sa drugim ljudima i, naravno, da nekome pripada. Usamljenost predstavlja veliku frustraciju, a kod nekih individua strah od samoće može dobiti i karakter psihoze. U tom kontekstu su posledice ćelijskog izdržavanja kazne bile katastrofalne po mentalno zdravlje osuđenika, te su mnogi od njih izvršili samoubistvo ili su poludeli, umesto da su se moralno preporodili ili pokajali. Ubrzo su zatvorske uprave usled toga prešle na manje rigidan tretman, pa su osuđeni mogli da rade preko dana, premda su i dalje ostali

bez ikakve komunikacije sa drugim osuđennicima, osim sa službenicima, lekarem i sveštenikom.

Poboljšanja ovog sistema nisu dala dovoljno dobre efekte, pa se od njega postepeno odustajalo već negde od 1850. godine,²² iako je po tom modelu u Americi i Evropi već bilo izgrađeno preko 100 zatvora. Međutim, posledice koje je ovaj sistem ostavio na kasniji razvoj penoloških sistema su vidljive sve do današnjih dana, jer su svi kasniji sistemi zadržali ćelije u ovom ili onom vidu i nameni. Neke zemlje su pod vidom shvatanja slobode i autonomije pojedinca i njegovog prava da bude sam, a time i zaštićen od drugih, zadržale ovaj sistem u nešto modifikovanijem vidu sve do danas, posebno kada se radi o pritvoru i kaznama zatvora za teške prestupnike kao i za organizovani kriminal.

Oburnski ćelijski sistem je dobio naziv po gradu Oburnu u državi Nju Jork u Americi. Prvi takav zatvor je izgrađen 1819. godine, na temelju kritika prethodnog ćelijskog sistema. On je predstavlja modifikaciju Pensilvanijskog sistema, jer je, za razliku od prethodnog, osuđenima bilo dopušteno da rade i da se osposobljavaju za određena zanimanja, kako bi se po izlasku iz zatvora lakše

²² Ovaj sistem je, na žalost, ostao na snazi u državi Pensilvanija sve do 1913. godine (Nikolić, 2005)

uključili u socijalni život zajednice. Međutim, od prethodnog sistema je zadržan način smeštaja osuđenih lica, dakle, i arhitektura zatvora, pa su osuđeni i dalje bili distribuirani po ćelijama nakon obavljenog rada. Takođe je osuđenima, kao u prethodnom sistemu, bilo zabranjena bilo kakva komunikacija sa drugim osuđenima, uključujući i neverbalnu komunikaciju gestovima ili mimikom. Zbog toga je ovaj sistem poznat i kao *sistem ćutanja*.

Način funkcionisanja ovog sistema je bio određen tako da je osuđenima kada su izvođeni na rad ili misu bilo zabranjeno i da se gledaju, a da bi se to sprečilo na glavu im je stavljana kapa sa velikim obodom, nalik na kapuljaču, pa je ovaj sistem poznat i kao *sistem kapuljača*. Svaki prekršaj ovih zabrana bio je strogo kažnjavao, jer je zadatak bio isti: da se onemogući negativan uticaj osuđenog na osuđenog, kao i poznanstvo sa drugim osuđenima, kako se po izdržanoj kazni ne bi udruživali radi činjenja novih prestupa.

Rezultati u "moralnom preporodu" ili prevaspitanju osuđenika nisu bitno izmenjeni ni ovim poboljšanim ili mekšim ćelijskim sistemom, jer je osnovna potreba ljudi za pripadanjem i interpersonalnim komunikacijama bila prekinuta i zabranjena. Rad osuđenih je ipak uneo neki smisao u strukturiranje vremena, kao u poslednjoj varijanti

Pensilvanijskog sistema, ali se nije suštinski razumelo šta komunikacija među ljudima znači za sve ljude, čak i kada su oni teški kriminalci. Dozvoljena komunikacija sa službenim licima, lekarom i sveštenikom nije mogla da zadovolji te imanentne ljudske potrebe, niti da pokaže realnu sliku onoga što je, navodno, u tim razgovorima i "usmeravanjima" postignuto. Zbog toga se, na osnovu stečenih iskustava iz primene ovih sistema i psiholoških znanja o prirodi čoveka pristupilo daljim reformama zatvorskih sistema, a time i njihovom arhitektonskom prilagođavanju novim potrebama.

Razvoj društvenih nauka krajem devetnaestog veka, ali i negativne posledice ćelijskih sistema izvršenja kazne zatvora, uticali su da se razumevanje čoveka sve više distancira od dogmatskog religijskog učenja da je čovek grešan po rođenju i da se jedino ispaštanjem zadobija oproštaj i pokajanje. U to doba su tzv. *progresivni sistemi*, od kojih su najpoznatiji Engleski i Irski progresivni sistem, te Makonokijev bodovni sistem i Klasifikacioni sistem. Ova dva poslednja sistema, zapravo, i nisu u bukvalnom smislu sistemi, jer nisu opstali u praksi zemalja gde su nastali i još manje u drugim zemljama, ali su u istorijskom pamćenju zabeleženi kao interesantan pokušaj.

Engleski progresivni sistem je nastao u Velikoj Britaniji 1853. godine, ergo, tridesetak godina od nastanka Oburnskog sistema. Suština ovog sistema je bila u progresiji osuđenika od lošijeg ka boljem tretmanu u zatvoru uz mogućnost uslovnog otpuštanja na slobodu. Sam sistem je podrazumevao tri faze u izdržavanju kazne, čija dužina trajanja nije bila unapred određena i direktno je zavisila od procene ponašanja osuđenika tokom izdržavanja kazne i procene da li se tokom izdržavanja kazne u dovoljnoj meri "popravio", da bi se sa izvesnim stepenom izvesnosti moglo očekivati da po svom otpuštanju više neće vršiti slične prestupe. Zbog jakog uticaja prethodnih ćelijskih sistema ali i zbog otpora socijalne sredine za drugačiji tretman, ovaj, kao i naredni progresivni sistem nije mogao da se oslobodi ćelijske faze. Otuda je prva faza bila ćelijska, s tim što je osuđenik, za razliku od prethodnih sistema, mogao na osnovu svog ponašanja da dobije pogodnosti u vidu otvorenih vrata na ćeliji, bolju hranu, knjige za čitanje i čak da izučava neki zanat. Druga faza je bila faza zajedničkog izdržavanja kazne, što je podrazumevalo da su osuđenici smeštani u zajedničke prostorije, u kojima su kreveti bili odvojeni samo pregradama. U ovoj fazi osuđenici su zajednički radili u proizvodnim pogonima ili svojim sobama, a od zalaganja i vladanja koje se bodovalo zavisilo je napredovanje iz razreda u razred, odnosno iz kategorije u kategoriju. U praksi je to

značilo da su svi osuđeni po izlasku iz ćelijske faze razvrstavani u određene kategorije i podkategorije, koje nisu mogle međusobno da se mešaju i kontaktiraju, a od zalaganja i vladanja je zavisilo njihovo dalje napredovanje. Pri tome, napredovanje iz kategorije u kategoriju nije zavisilo samo od volje upravnika ili službenika već od propisom uređenih normativa u kojima se taksativno citira šta sve osuđenik mora da ispuni. Treća faza je predstavljala apsolutnu novinu u istoriji izvršenja krivičnih sankcija, jer je predviđala mogućnost uslovnog otpuštanja osuđenog lica u zavisnosti od njegovog vladanja i zalaganja. Uslovno otpuštanje je, faktički, bilo dalje izdržavanje kazne na slobodi, sa striktnim obavezama osuđenika za taj period koji je mogao i da se opozove u slučaju kršenja obaveza. Suština je zapravo bila da se priprema osuđenog za otpuštanje na slobodu nije sastojala samo u prinudnom primernom vladanju i zalaganju osuđenog, već u identičnom ponašanju u vanzatsvorskoj socijalnoj sredini. Time se ciljalo na dva efekta: dobro ponašanje osuđenika za vreme izdržavanja kazne i isto takvo ponašanje na slobodi, ali, za prvo vreme, pod kontrolisanim uslovima. Implicitno je osuđenik od samog početka izdržavanja kazne bio izložen uticajima onih koji su sa njim radili: propovednika, stručnog instruktora i drugih, bez da se strahovalo od negativnih uticaja drugih

osuđenika, budući da je sasvim izvesno on takve kontakte i uticaje ne može da izbegne ni van zatvora.

Irski progresivni sistem je nastao gotovo u isto vreme kao i Engleski progresivni sistem, jer ga je engleski kapetan Valter Grofton uveo u Irskoj već naredne 1854. godine. Glavni razlog je bila ideja da je prebrzi susret osuđenika sa slobodom bez odgovarajuće pripreme verovatan uzrok recidivizma i onih osuđenika koji su već puštani na uslovni otpust. Zbog toga je uvedena samo još jedna faza u odnosu na Engleski progresivni sistem: treća faza ili faza slobodnjaka, a uslovno otpuštanje je postalo četvrta faza ovog sistema. Svi drugi elementi i faze Engleskog sistema su zadržani, od ćelijskog ustrojstva do uslovnog otpuštanja. U penologiji se ovaj sistem naziva i *sistemom gelendera*, zbog specifične arhitekture zatvora koja je namenjena upravo toj prvoj ćelijskoj fazi u oba sistema.

Razlika između Irskog progresivnog sistema i Engleskog sistema ili "kvalitet više", kako smo već naveli, jeste u toj trećoj fazi prilagođavanja osuđenog u uslovima poluslobode za slobodu, odnosno uslovni otpust. Ova polusloboda u zatvorima je bila sprovedena na zatvorskim ekonomijama ili radilištima, gde su osuđeni bez stražara obavljali poljoprivredne ili stočarske poslove, pripremajući da se samodisciplinom naviknu na ono što ih očekuje po

izlasku iz zatvora. Nakon toga je, u ovom sistemu, dolazila četvrta faza, odnosno faza uslovnog otpuštanja.

Irski progresivni sistem je imao veliki odjek u celom svetu, jer je obećavao neke nove moguće efekte, koje dotadašnje drakonske sankcije i nehuman tretman prestupnika u istoriji nisu imali. Taj sistem je prihvaćen u svim zemljama Evrope i Amerike a kasnije i širom sveta, sa nijansama koje specifičnosti partikularne zemlje zahtevaju. To je, sledstveno, dovelo i do promene arhitektonskih rešenja u građenju novih zatvora ili adaptaciji starih. Naime, dok je za ćelijske sisteme koridorski sistem imao smisla i prednosti, za drugu i sledeće faze progresivnih sistema koridorski sistem nije više bio u funkciji, budući da je kategorije i podkategorije osuđenih trebalo razdvajati. Tako je nastao *paviljonski sistem* u zatvorskoj arhitekturi. Za prvu ćelijsku fazu izvršenja kazne zatvora sagrađeni su posebni paviljoni po sistemu gelendera, a za drugu i treću fazu posebni paviljoni u zatvorenom i poluotvorenom delu zatvora. U Kraljevini SHS od 1918. godine, a potom u Jugoslaviji su nasleđena dva sistema: u ex-austrougarskom delu (Slovenija, Hrvatska, BiH i Vojvodina) Irski progresivni sistem, a u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji turski. Objedinjavanje sistema je završeno 1934. godine, kada je u KPD-u u Nišu završen II paviljon i u Zabeli VII paviljon za prvu ćelijsku fazu i po sistemu gelendera, kako je to bilo propisano u

Irskom progresivnom sistemu (Nikolić, 2005). *Turski sistem* koji postoji još iz vremena Osmanlijskog carstva²³ je praktično *sistem zajedničkog zatvora* što znači da su sobe za zatvorenike bile velike i prenatrpane, poput pitoresknih opisa u Andricevoj *Prokletoj avliji* ili *Zapisima iz mrtvog doma* Dostojevskog. Atmosfera u zatvorima se nije bitnije razlikovala od bilo kog drugog zatvora osim po lošim zdravstveno–higijenskim uslovima. Zatvorenički milje i socio-kulturne osobenosti zatvorske zajednice, kako je opisao Dostojevski, nije promenjen ni do danas, jer ljudi u totalnim ustanovama uvek pate na sličan način zbog uvek istih deprivirajućih ili frustrirajućih faktora. Neki teoretičari drže da je zajedničko zatvaranje ipak bilo humanije nego bilo koji ćelijski sistem (Pensilvanijski, Oburnski ili slični). Kasnije modifikacije ili spajanje ćelijskih i zajedničkih zatvorskih uslova, kakav je bio *Irski progresivni sistem* davao je više perspektive zatvorskim upravama za efikasnije upravljanje i modelovanje zatvorske zajednice, a zatvorenicima bolje bezbednosne i zdravstveno-higijenske uslove.

Makonokijev i *Klasifikacioni sistem* se ne mogu u bukvalnom smislu smatrati sistemima, jer osim zatvora u kojima su jedno vreme primenjivani (Makonokijev na ostrvu Norflok kod Australije 1840. godine, a Klasifikacioni

²³ Sličan sistem je postojao i u Rusiji.

u Ženevi 1834. godine) nisu opstali izvan samih tih zatvora i trajali su samo za vreme do smenjivanja njihovih upravnika koji su takav sistem uveli (Nikolić, 1996). Međutim, oba ta "sistema" su veoma značajna sa aspekta humanizacije u izvršenju kazne zatvora a i u smislu kao preteča prevaspitne koncepcije. Arhitektonski uslovi za njihovu primenu su takođe bili paviljonski, budući da se Makonokijev sistem zasnivao na tri faze kao i ostala dva progresivna sistema, a Klasifikacioni sistem na razvrstavanje osuđenih prema osobinama ličnosti, kalendarskim i kriminogenim karakteristikama.

Savremeni zatvori i njihova arhitektura su takođe rezultat koncepcije po kojoj se kazne zatvora izvršavaju, a budući da je, uprkos osporavanja i vraćanja na staro, prevaspitna koncepcija još uvek zvanična koncepcija svih članica UN-a od 1955. godine, kada je doneta *Povelja o minimalnim pravilima u postupanju sa osuđenim licima*, savremeno izvršenje kazne zatvora se odvija po toj koncepciji, pa je i arhitektura tome prilagođena. Reč je o modifikovanom *Irskom progresivnom sistemu*, budući da je izbegnuta i zabranjena prva ćelijska faza i uvedeno je, pod uticajem psihologije, pre svega kliničke, ispitivanje ličnosti zatvorenika i klasifikacija osuđenika s obzirom na crte ličnosti. To je razlog usled kojeg više nisu bili potrebni paviljoni za ćelijsku fazu tipa gelendera, već odeljenja za

ispitivanje ličnosti koja su dizajnirana na osnovu empirijskih znanja iz psihologije, a osuđenici su se razvrstavali prema kriterijumima testovnih rezultata kliničko psihološkog ispitivanja. Ispitivanje ličnosti i klasifikacija osuđenih na osnovu toga, zahteva i paviljonsko arhitektonsko rešenje zatvora, ali, budući da je paviljonski sistem daleko skuplji za gradnju i održavanje, moderna arhitektura u ovoj oblasti je nekako spojila zahteve koncepcije izvršenja kazne zatvora sa mogućnostima gradnje, pa je u skoro svim zemljama gde je bilo pameti i mogućnosti, kao jeftiniji za gradnju i funkcionalniji za nadzor i održavanje, uveden tzv. *zvezda sistem*.

Suština ovog sistema je u tome da se iz jednog centra kontroliše nekoliko segmentovanih blokova sa različitim kategorijama osuđenih lica. To pojeftinjuje nadzor i kontrolu, jer smanjuje broj stražarskih mesta²⁴ i omogućuje izolovanje bloka ako dođe do pobune, požara ili bilo čega drugog neželjenog. Kada se tome dodaju savremena sredstva video i barijernog nadzora i kontrole, onda je sasvim jednostavno izračunati smanjenje troškova nadzora i održavanja. Sistem je, doduše, povoljniji za smeštaj i obezbeđenje pritvora,

²⁴ Jedno stražarsko mesto, tj. punkt sa koga se kontroliše određeni blok ili prostor, povlači 5 stražara za 24-časovno pokrivanje prostora. Kada se u jednom zatvoru arhitektonskim rešenjem, na taj način, smanji broj stražarskih mesta, to znači smanjenje broja zaposlenih (Nikolić, 2005).

a manje za prevaspitnu koncepciju kojoj više odgovara paviljonski sistem, ali, kao što znamo, novac u mnogim stvarima diktira uslove, pa i u izvršenju kazni. Zbog toga se kod nas i u svetu, tamo gde je moguće, pristupa adaptaciji zatvora za potrebe primene vladajuće koncepcije i tretmana osuđenih koje su na snazi u datoj zemlji.

Tako je, na primer, u niškom Kazneno-popravnom Zavodu koridorskog tipa od jedne zgrade namenjene grupnom izdržavanju kazne, posle prve faze *Irskog progresivnog sistema*, koja se sastojala od tri krila sa po tri sobe na tri sprata, nakon prve velike pobune osuđenika 1974. godine, adaptacijom napravljena tri odvojena paviljona sa po četiri sobe za spavanje, mokrim čvorom i sobom za dnevni boravak na svakom spratu i u svakom paviljonu.

Svaki paviljon je, tako, dobio svoje fizički odvojeno dvorište, sa prostorom za šetnju i sportske aktivnosti osuđenih. Nedavno je taj stambeni deo ponovo renoviran pregrađivanjem soba za po četiri do osam osuđenika i kupatilima u svakoj sobi.²⁵

²⁵ Opširnije videti u Nikolić, 2005.

Osmo poglavlje

ZATVORSKA SUBKULTURA I DEPRIVACIJE

*Prison culture is a creation of deprivation*²⁶

Gresham Sykes

Većina autora koji se bave razlozima nastanka zatvoreničkog društvenog sistema (Blomberg & Cohen, 2003; Blomberg & Lucken, 2000; Radovanović, 1992; Sykes, 1958; Stohr & Hemmen, 2004; Sykes, & Messinger, 1960) kao i stepenima i modusima integrisanosti u njega zastupa tezu da ovaj sistem i integrisanost nastaju kao direktna posledica brojnih frustracija i deprivacija koje čovek doživljava za vreme izdržavanja kazne. Deprivacija slobode

²⁶ Zatvorska kultura je delo deprivacije: **Grešam Sajks** (Sykes, 1978).

dovodi do izolovanosti od bliže i šire okoline, do odvojenosti od prijatelja i porodice, do lišavanja od elementarnih prirodnih ljudskih potreba, do napada na integritet ličnosti i osećanje sigurnosti i raznih drugih teškoća čije bi i samo nabrojanje bilo *de facto* bekonačno. Te frustracije i lišavanja nekako se moraju ublažiti. Po citiranim autorima prirodan i najpogodniji način jeste stvaranje posebnih društvenih odnosa među osuđenima i razvoj sistema vrednosti i normi opozicionih u odnosu na opštedruštveni sistem i zatvor kao organizaciju. Prihvatanje tih odnosa i tog sistema je rezultat pokušaja da se deprivacije i frustracije ublaže, da se nadomesti sve ono u čemu osuđenik oskudeva, počevši od izgubljenog društvenog identiteta i pozitivne slike o sebi do lične sigurnosti od napada agresivnih osuđenika. Integrisanost je u tom kontekstu odgovor osuđenika na deprivacije i ukoliko su one brojnije i intenzivnije utoliko će i proces prihvatanja zatvoreničkog društvenog sistema biti čvršći i brži. Iako deprivacija u zatvoru ima veliki broj u literaturi i istraživanjima pažnja je koncentrisana uglavnom na deprivacije slobode, materijalnih dobara, seksa, nezavisnosti tj. autonomije ličnosti i sigurnosti.

Istraživanje Radovanovića (1992) o zatvoreničkoj subkulturi, do sada verovatno metodološki najozbiljnije kod nas i sprovedeno na najvećim uzorcima, pokazalo je da su deprivacije u značajnim korelacijama sa praktično svim

osobinama ličnosti: sa osećanjem odbačenosti, recidivizmom, pripadnošću neformalnim grupama a neke od njih pojedinačno i sa nizom drugih faktora. Svi vidovi deprivacije, a naročito deprivacija nezavisnosti, utoliko će se intenzivnije doživljavati ukoliko osuđenik svoje šanse posle izlaska iz zatvora opaža kao slabije ili nikakve. Osuđenik će utoliko intenzivnije osećati lišenje slobode, nedostatak seksa i materijalnih dobara, kao i napade na svoju nezavisnost i sigurnost ukoliko manje usvaja opšte društvene vrednosti, tačnije, ukoliko u opštim moralnim vrednostima manje nalazi svoj referentni sistem. (Radovanović, 1992:271 -272)

Pretpostavlja se (op. cit.) da vreme provedeno u zatvoru znači isto što i izloženost deprivacijama, budući da je faktor vremena frustrirajući sam po sebi; ukoliko je ono duže, utoliko je uticaj deprivacija veći i veća verovatnoća da će osuđenik prihvatiti norme kodeksa ili ispoljavati veći konformizam sa očekivanjima osuđenika.

Deprivacije se, *sensu stricto* odnose na psihološke posledice zatvaranja. Deprivacije su posledica unutrašnjih zakonitosti funkcionisanja svih totalnih ustanova. Budući da totalne ustanove propisuju svoj red i pravila za ponašanje za svih 24 časa, to je ta "kolateralna šteta" neminovna (Nikolić, 2005).

Deprivacije u totalnim ustanovama (zatvorima, kasarnama, manastirima, duševnim bolnicama, internatima, koncentracionim logorima) se ispoljavaju, pored deprivacije slobode i u formi deprivacija materijalnih dobara i usluga, deprivacija sigurnosti, deprivacija autonomije, deprivacija intimnosti, deprivacija seksualnih kontakata etc. Razume se da je stepen depriviranosti različit u različitim ustanovama, ali je različit i zbog subjektivnog doživljavanja depriviranosti različitih tipova ličnosti. Ovi faktori, dakle, utiču na stepen depriviranosti zbog toga što mogu da pojačaju ili redukuju efekte deprivacija.

Deprivacija slobode je najočiglednija i apsolutno nužna posledica zatvaranja. Kod autora koji su ovaj problem istraživali navodi se da je efekat ove deprivacije dvostruk, zato što lišenje slobode osuđenika odvaja od društva i njegove mikro i makrosredine ali mu pored toga znatno ograničava i slobodu kretanja u ustanovi u kojoj je zatočen. Lišenje slobode ili njeno ograničenje je samo po sebi deprivirajuće i frustrirajuće (Benenson, 2011; Blakely, 2005; Nikolić, 2010; Pollock, 2004; Stevanović, 2010; Sykes, 1958:68; Špadijer-Džinić, J, 1973:73). Osuđeni pate zbog svih socijalnih i emocionalnih interakcija koje su imali na slobodi i zbog egzistencijalne usamljenosti, budući da su izolovani od svega što je činilo njihov život pre zatočeništva, a posebno i usled fakta da kazna zatvora najčešće implicira i

moralno odbacivanje zatvorenika od strane slobodne zajednice. Istraživanja ukazuju da ne pada svim osuđenima podjednako teško ova situacija, zato što njene efekte ublažavaju dopisivanje i telefoniranje, posete porodica i što je jedan broj osuđenika, uslovno rečeno (profesionalni lopovi i psihopate), relativno indiferentan na moralno odbacivanje i osudu slobodne zajednice. Ipak, za veliku većinu kriminalaca u zatvoru, prema Sajksu (Sykes, 1978), otuđenje od prihvaćenih vrednosti društva i uključanje u vrednosni sistem kriminalne subkulture nisu dovoljni da otklone sve patnje koje izaziva deprivacija slobode.

Insistiranje nekih autora na tome da lišenje slobode ili njeno ograničenje nije samo po sebi deprivirajuće ili frustrirajuće, već da je uzrok tome gubitak emocionalnih odnosa, usamljenost i čamotinja, implicira da sloboda kretanja sama po sebi i nije vrednost zbog čijeg bi se gubitka patilo. Time bi, zapravo, alternativne kazne, kao što su kućni pritvor, elektronski monitoring i drugo bili stvarno dobra zamena za zatvor, jer deprivacija slobode za učinjeni prestup ne bi postojala. Međutim, postavlja se pitanje da li bi to uopšte bila kazna i zašto bi se tako zvala, ako samo ograničenje slobode nije univerzalni problem i univerzalna nevolja. Socijalna sredina čiji se interesi i sugurnost, inače, brane kaznama lišenja slobode ili ograničenja slobode za prestupnike ne bi bila saglasna sa time, kada ne bi znala i još

više osećala da lišenje slobode ili njeno ograničenje jeste problem za sve ljude, budući da je to je to jedna od osnovnih ljudskih potreba. Usled toga i takve kazne, kao što su kućni pritvor ili elektronski monitoring kretanja osuđenih predstavljaju patnju za osuđene, kao što je to i u svim u zatvorima od otvorenog do zatvorenog tipa ili tretmana osuđenih (Nikolić, 2005). Naše iskustvo (Kron, 2000; Nikolić, 2005, Radovanović, 1992) ukazuje na to da svi osuđeni pate zbog deprivacije slobode kao i da je stepen patnje direktno srazmeran stepenu deprivacija i frustracija. Zbog toga nije iznenađujuće što na baterijama testova pri ispitivanju ličnosti u prijemnim odeljenjima dobija viši skor na skalama agresivnosti, nego što je to kasnije slučaj sa manifestnim ispoljavanjem agresivnosti istih tih osuđenika u normalnom zatvorskom režimu, tj. po njihovom izlasku iz prijemnih odeljenja. Razlog može da leži i u primarnom šoku usled lišenja slobode, većoj izolovanosti osuđenih u prijemnim odeljenjima, strahu od nepoznatog okruženja i slično, ali isti takvi rezultati na testovima se dobijaju i kasnije u grupi osuđenih izdvojenih u tzv. odeljenjima za pojačani nadzor gde takvi razlozi ne postoje. Zajednički razlog, prema tome, najverovatnije jeste stepen ograničenja slobode, pošto su uslovi i režim življenja jednih i drugih slični. Kada se ima u vidu da kroz prijemna odeljenja prolaze svi novopridošli osuđenici, ergo ne samo psihopate i profesionalni lopovi,

kako ih je nazvao Sajks (Sykes, 1978), koji inače čine predominantnu strukturu osuđenih u odeljenjima za pojačani nadzor, onda je jasno da nema razlike u patnjama osuđenih zbog deprivacije slobode, već samo razlike u načinu ispoljavanja tih patnji i načinima prilagođavanja na njih. Zbog toga deprivaciju slobode i njene efekte ne treba veštački pojačavati rigidnim zatvorskim sistemima, kao što su tzv. zatvori sa maksimalnim obezbeđenjem i "intenzivnim tretmanom", za šta se neki penolozi i kod nas zalažu i što je, pod takvim uticajima, uvedeno u važeći *Zakon o izvršenjima krivičnih sankcija* (ZIKS) pod pozicijom "strogo zatvoreni zatvori". U takvim ustanovama će se, upravo zbog nepotrebno uvećanih efekata deprivacije slobode, samo prepoznavati ponašanja koja smo sami izazvali, jer će osuđenici, da bi zaštitili svoje mentalno zdravlje, pribеći nekom od mehanizama odbrane, odnosno načinu adaptacije ili maladaptacije na zatvorske deprivacije.

Neki načini adaptacije mogu biti radikalni i drastični kao što je to suicid, što su pokazala mnoga inostrana istraživanja, a na posebno upečatljiv način u knjizi *Veronik Vaser* (Vasseur, 2000) koja je godinama radila kao lekar i po samoubistvima nadaleko ozloglašenom pariskom zatvoru *La Santé*.

Takođe je interesantno da deprivacija slobode relativno zakonomerno zavisi od svih osobina ličnosti, izuzev donekle od superego kontrole i agresivnosti, pri čemu je deprivacija seksa najviše izražena kod ljudi sa upravo tim osobinama - sa agresivnim tendencijama i slabom kontrolom superega. Jednom rečju svi vidovi deprivacija snažno su povezani sa osobinama ličnosti i od tih osobina zavisi između ostalog, koliko će i šta čovek osećati kao frustraciju. Deprivacije su, međutim, povezane i sa nekim drugim dimenzijama koje ne pripadaju prostoru ličnosti, pa tako možemo konstatovati da su one veće kod recidivista, posebno deprivacija seksa i nezavisnosti, da su veće kod ljudi koji su ranije više bili involvirani u sociopatološke oblike ponašanja i ljudi koji su imali dužu kriminalnu karijeru tj. koji su hapšeni na mlađim uzrastima (Radovanović, 1992:269).

Deprivacija materijalnih dobara i usluga. Objašnjenje uzroka za postojanje ove deprivacije kod istraživača (Sykes, 1958:68) je uglavnom traženo preko dva pristupa i to u razlikama u standardu koji su osuđeni imali na slobodi i standarda u zatvoru, odnosno psihološkom ili subjektivnom doživljavanju zatvorskih uslova. Prva pretpostavka je relativno brzo odbačena, jer je u većini savremenih zatvora standard osuđenika uglavnom na nivou proseka standarda stanovništva, pa te razlike nisu takve da bi izazvale posebne

patnje osuđenika. Prema tome, s obzirom na postojanje ove deprivacije, uzroke eventualno treba tražiti u subjektivnom doživljavanju materijalnih dobara i usluga kod svake ličnosti, na koje utiče standardizacija dobara i usluga u zatvoru za sve osuđenike podjednako. Upravo u tom standardizovanju dobara i usluga leži subjektivni doživljaj lišenosti, budući da se ljudske potrebe zadovoljavaju na osoben način. Kroz te osobenosti ljudi manifestuju svoj sopstveni identitet u socijalnoj sredini, pa i u zatvorskoj, koja je, premda veštačka, ipak neka socijalna sredina. Imati ili nemati stvari i usluge u zatvorskoj sredini utiče na i autopercepciju i sliku o sebi samom, pa su stoga određeni predmeti i stvari koje nisu dopuštene svima na posebnoj ceni i sa specifičnom težinom u osuđeničkom vrednosnom sistemu. To "samo moje" koje mi "oni" nisu dali je vrednost u subjektivnom smislu, a ne vrednost za sebe u stvarnom materijalnom ili umetničkom smislu. Na taj način osuđenik nastoji da prevlada muke i pasivnost svoje egzistencije i prevaziđe je svojim "kreativnim" aktom, što je inače prirodna potreba svih ljudi. To znači da je osuđenikov način života u zatvorskom režimu, gde neko drugi određuje šta će i kada jesti, gde će spavati, kada će i gde raditi etc. u direktnoj suprotnosti sa njegovom potrebom da sopstvenu egzistenciju obezbeđuje sam, pa je njegovo nastojanje da tu lišenost prevaziđe, makar i nedozvoljeno, sasvim normalna potreba. Međutim, zatvorski

sistemi i režimi u većoj ili manjoj meri ograničavaju ta nastojanja, pa je držanje nedozvoljenih stvari disciplinski prestup. Otuda je i vrednost određenih artikala u zatvorima srazmerna težini njihovog pribavljanja i riziku njihovog posedovanja, pa zahtevaju i posebnu umešnost i sposobnost nabavljača kao i hrabrost i spremnost na rizik za posedovanje zabranjenog. Stražari u svim zatvorima, zbog toga, kada vrše povremene preglede ormara osuđenika, nalaze u njima i na drugim skrovitim mestima i takve stvari koje nemaju nikakvu materijalnu ili umetničku vrednost. Međutim, za osuđenike one imaju simboličku vrednost: one su samo njihove i imaju svoju simboliku i značaj u prevazilaženju osećanja lišenosti materijalnih dobara i usluga, a mogu u osuđeničkom vrednosnom sistemu da budu i predmet razmene. Razume se da najveću cenu i vrednost imaju predmeti i usluge koji su najnedostupniji, a u poslednje vreme su to sve više mobilni telefoni i slične elektronske sprave i, standardno, alkohol i psihoaktivne supstance usled narastajućeg broja zavisnika.

Zatvorski režimi, međutim, ma kako bili rigidni ne mogu u potpunosti da eliminišu pojavu nedozvoljenih predmeta u posedu osuđenih, ali mogu da, znajući uzrok i potrebu, kanališu snabdevanje materijanim dobrima koja su standard življenja ljudi van zatvora. Jedan od načina su i dobro snabdevene osuđeničke kantine, uz razumljiv

limit korišćenja sredstava sa depozita osuđenih lica. Praksa je takođe pokazala da nelimitirana sredstva osuđenih u pribavljanju materijalnih dobara i usluga, vode do neželjenih pojava u vidu dominacije klanova i stvaranje "bosova" među osuđenicima, odnosno, vlasti osuđenih nad osuđenima i gubljenje moći i korumpiranje formalnog sistema.

Deprivacija autonomije. Posledica velikog broja pravila i inflacija propisa za ponašanje osuđenika sastoji se u tome da ih ta pravila lišavaju njihove autonomije, u smislu ograničenja ili eliminisanja mogućnosti da na sve to oni sami bilo kako utiču. Propisivanje svih postupaka osuđenika do najtrivijalnijih detalja, svodi osuđenika na depersonalizovanu individuu koja je apsolutno zavisna od propisa i volje zatvorske administracije, što kod osuđenika, razumljivo, izaziva otpor i neprijateljstvo na socijalnom planu, a anksioznost, frustraciju i osećanje bespomoćnosti na intrapsihičkom planu.

Zatvorski režimi, inače, imaju za cilj da obezbede kontrolu ponašanja osuđenih lica, tako što propisuju sve aktivnosti "24/7", ergo dvadeset četiri sata sedam dana u nedelji. Pri tome, režim dana može biti toliko detaljan da ne dopušta ni zatvorskoj administraciji ni osuđenima bilo kakvo odstupanje, svodeći prve na ravnodušne birokrate, a

druge na "objekat" rada birokrata. Međutim, sprovođenje režima dana, kao zadatog okvira za ponašanje obeju strana, može se ostvariti i uz participaciju osuđenih lica ili njihovo samoučešće u životu i radu ustanove, pri čemu kontrola ponašanja osuđenika ne mora biti umanjena. Deprivacija autonomije osuđenih zavisi i od strogosti režima i da li je atmosfera u zatvoru više permissivna ili rigorozna i neprijateljska.

Pristalice strožijeg odnosno bihejvioralnog tipa režima dana za osuđene su oni penolozi koji zagovaraju postojanje zatvora sa maksimalnim obezbeđenjem, čije se funkcionisanje zasniva na izrazitom nepoverenju i neprijateljstvu formalnog sistema prema osuđenima. Da bi se obezbedila funkcija takvih zatvora, nužan je konsekventan režim dana i stroga kontrola svega, tako da je osuđenik potpuno potčinjen sistemu i sveden na objekat rada, uz potpuni gubitak autonomije. Formalni sistem i zagovornici toga racionališu to navodnom potrebom za intenzivnim tretmanom, iako u takvim uslovima deprivacije autonomije ne može biti ni govora o intenzivnom prevaspitnom tretmanu. Teorijska osnova takvog pristupa u tretmanu osuđenih leži u shvatanju da su kriminalci, ili bar određena kategorija njih, nesposobni za kontrolu svojih impulsa, pa je za njihovo "popravljanje" neophodna primena bihejvioralnih metoda koje zahtevaju striktno

ponašanje po određenim pravilima i određenog vremenskog trajanja. To "vežbanje" osuđenih do pozitivnog navikavanja, kako se očekuje, predstavlja zapravo određenu vrstu dresure i svodi osuđenog na predmet. Na opravdane kritike ovakvog pristupa zagovornici odgovaraju da se sa tzv. psihopatama i, uopšte, asocijalnim i antisocijalnim tipovima ne može drugačije raditi. To u nekom smislu jeste tačno, ako se pri tome u psihopate ne svrstavaju svi koji nam se takvima čine, jer je često pojam i termin nedovoljno precizno definisan u psihologiji i psihijatriji, što je sasvim posebna tema koja prevazilazi intencije ove studije. Međutim, takvih asocijalnih tipova u svakoj zatvorskoj sredini ima, ali za njih i postoje odeljenja za pojačani nadzor, koja ne bi imala svrhu ako bi jednom smešteni "negativci" tamo ostajali do kraja kazne. Uostalom, sve teorije socijalizacije taj proces ne vide izvan "normalnog" socijalnog miljea.

Praktične posledice deprivacije autonomije su drastične u zatvorskim sistemima koji o tome ne vode računa, a najizrazitije su pobune, bekstva i samoubistva. Osuđeni, naime, tako reaguju na ovu deprivaciju jer sebe ne vide kao biljku ili običan objekat koji će neko pomerati na proizvoljan način. Deskripcija osuđenika i odgovor na pitanje zašto su se pobunili u jednom američkom zatvoru je bio: *"Zvona, zvona i samo zvona"*. Neupućenom to

ništa ne bi značilo, kao i tamošnjoj zatvorskoj upravi koja je ceo režim dana, od ustajanja do večeri, započinjala i završavala zvonjavom: zvono za ustajanje, zvono za odlazak u umivaonik, zvono za odlazak na doručak i tako do noći. Tako se destruktivnost kao način odgovora na ometenost u ispoljavanju autonomije nužno javlja kao mehanizam odbrane ega od poplave anksioznosti, dok destruktivnost kao mehanizam podrazumeva rušenje objekta ometanja kada je to moguće (pobune) ili autoagresiju (samopovređivanje i samoubistva).

Istraživanja u američkim zatvorima koja su izvršili Sajks i Mesindžer (Sykes, & Messinger, 1960), pokazuju visok stepen depriviranosti autonomije u tim ustanovama, nasuprot rezultatu koji je Špadijer-Džinić (1973:87) dobila na sličnom uzorku i primenom analogne metodologije u jednoj našoj kaznenoj ustanovi.

Važan faktor je permisivna atmosfera koja se, između ostalog, najefikasnije ostvaruje participacijom ili samoučešćem osuđenih u životu i radu ustanove, kao oblika rada sa osuđenima. Zbog toga bi pri svakoj kontroli zatvora od strane ovlašćenih lica bilo nužno da im merilo kvaliteta rada zatvorske administracije, odnosno upravnika, bude procena tenzija izazvanih deprivacijama autonomije i sigurnosti osuđenih. Upravnik i njegovi

saradnici, naime, mogu svojim znanjem ili neznanjem da nepotrebno povećaju i onako postojeće efekte deprivacija i da za to što su sami izazvali optužuju loš sastav osuđenih lica ili slično.

Deprivacija autonomije je, kako se može videti, faktor koji implicate postoji u ispoljavanju mnogih neželjenih ponašanja osuđenih, iako se ona ne uočava tako jasno u svakodnevnom zatvorskom življenju. Zbog toga je režim dana i njegove odrednice veoma bitan u smanjenju ili povećanju efekata deprivacije autonomije, pa pristalice tzv. "čvrste ruke" prema osuđenima zaboravljaju u svojoj netrpeljivosti i nesigurnosti da su i kriminalci osobe sa svojim posebnim identitetom, dakle i potrebom za autonomijom. Na svako lišavanje oni reaguju kao i svi drugi, a prema okolnostima i mogućnostima koje pruža okruženje. Najznačajnija komponenta ove frustracije je apsolutno odsustvo slobode izbora koja je razorna za autopercepciju zatvorenika u kojoj on sebe vidi kao slabo, bespomoćno i zavisno biće (Sykes, 1958:73).

Deprivacija seksualnih odnosa. Osim perioda zajedničkog zatvora u istoriji penologije, zatvori su uvek bili namenjeni osobama istog pola, mada oni nisu jedine totalne ustanove karakteristične po tome. Ta činjenica, sama po sebi, nameće pitanje problema heteroseksualnih

odnosa i načina reagovanja osuđenih na to lišavanje. Zbog toga su se ovim problemom bavili različiti stručnjaci, a izvedena su i brojna empirijska istraživanja.

U proučavanju ovog problema polazilo se od dva aspekta, kao moguće posledice lišavanja, fiziološkog i psihološkog, mada je kod istraživača prevagnulo shvatanje da je problem ove deprivacije dominantno u psihološkoj sferi. Naime, psihološku stranu problema ove deprivacije čini čovekovo shvatanje sebe i uloga koju on kao muškarac ili žena ima na slobodi koje su internalizovane u procesu socijalizacije ličnosti. Ujedno, najeksplicitnije zadovoljenje glavne ljudske potrebe za pripadnošću, odrastao čovek ili žena zadovoljava upravo u relacijama muškarac i žena, budući da ta relacija nije samo zadovoljenje seksualnih nagona. Otuda, deprivacija heteroseksualnih kontakata ne izaziva samo patnju kod osuđenika zbog nemogućnosti zadovoljenja seksualnih nagona, čiji značaj ne treba sporiti, već isto tako patnju izaziva strah od gubitka uloge koju je u tome imao, što je po našem mišljenju glavna posledica ove deprivacije. Stoga, shvatanja da ljudi u zatvoru doživljavaju redukciju svojih seksualnih nagona i da, prema tome, seksualna frustracija zatvorenika nije tako jaka kao što izgleda, ne stoje, jer površno shvataju funkciju hetroseksualnih odnosa svodeći ih na elementarne nagone.

Analogija zatvorenika i njihovih problema koje ova deprivacija izaziva, sa ponašanjem ljudi u koncentracionim logorima ili sličnim ekstremnim situacijama, na osnovu kojih se ovakvo shvatanje gradi, nije adekvatna i ne objašnjava problem ove deprivacije. Ni shvatanje G. Sajksa da se takvo upoređenje ne može primeniti na američke zatvore, zbog toga što osim normalne ishrane i rada osuđenika postoje i razni stimulusi koji su važni za manifestovanje i gratifikaciju seksualnih nagona zatvorenika kao što je to dostupna pornografska literatura, časopisi i slično (Sykes, 1958:71) ne objašnjava suštinu problema, već ga ponovo redukuje na nivo nagona. Logoraši moreni glađu, bolestima, fizičkim i psihičkim maltretiranjima i smrću, ne potiskuju svoje heteroseksualne probleme i potrebe samo zbog fizičke iznurenosti i ropskog položaja, već pod pritiskom straha od smrti, koji je veći u odnosu na strah od gubitka pripadnosti. Egzistencijalni strah, odnosno strah od smrti je najjači strah kod ljudi i kod životinja, s tim što se čovek, na egzistencijalnom planu, osim straha od smrti, u traumatičnim okolnostima često boji i ludila i sopstvene psihološke dezintegracije.

Način prilagođavanja osuđenih na zatvorske tegobe koje izaziva deprivacija heteroseksualnih odnosa, intimnosti i ljubavi, pobuđivao je pažnju penologa i psihologa zbog pojačane pojave homoseksualizma i u muškim i u ženskim

zatvorima. Zbog toga što su empirijska evidencija i iskustvena zapažanja ovog problema pokazala da se osim već ispoljenih i latentnih homoseksualaca u zatvorima mogu na taj način prilagođavati i osuđenici koji podlegnu snazi ove deprivacije, a inače takva ponašanja nisu pokazivali pre kao ni posle zatvora, savremeni zatvorski sistemi pokušavaju da problem razreše na različite načine. Negde su uvedene tzv. slobodne posete u zatvorenim prostorijama ustanove, u kombinaciji sa ostalim pogodnostima slobodnih izlazaka u grad ili odlazaka kući, pa sve do dopuštanja slobodnog ispoljavanja homoseksualizma, kao tekovine civilizovanog društva i ljudskih prava. U najvećem broju zemalja homoseksualizam se još uvek tretira kao porok (a negde i kao bolest) i s toga se nastoji da se lokalizuje i eliminiše. Sam problem homoseksualizma u zatvorima, inače, nije mnogo istraživani, jer je iz razumljivih razloga validnost podataka o tome problematična. Međutim, jedno ranije istraživanje deprivacija u ženskom zatvoru sa maksimalnim obezbeđenjem, analogno Sajksovom, pokazalo je da je kod žena homoseksualizam kao način prilagođavanja na deprivaciju heteroseksualnih odnosa nešto izraženiji i karakterističniji po ispoljavanju. Autor referentnog istraživanja Đalombardo (Giallombardo, 1960) smatra da je to, pre svega, zbog izgubljene uloge koju žena u američkom društvu ima, a ne samo zbog oslobađanja od seksualne

tenzije kao kod muškaraca. Ona nalazi da su homoseksualne veze kod žena više dobrovoljne i da obuhvataju široko područje interpersonalnog ponašanja, što potvrđuje kompenzacionu funkciju za izgubljene uloge.

Naše iskustvo (Nikolić, 2009) u praćenju problema koje ova deprivacija izaziva ne odstupa bitno od nalaza navedenog autora, iako je, kao i kod Sajksa, problem uzroka nedovoljno analiziran. Ženski homoseksualizam u zatvorima je sličan u manifestovanju kao i kod muškaraca i nije tako miroljubiv i dobrovoljan, kako navodi Đalombardova, budući da se i kod lezbejki ispoljava nasilje, ucene, trgovina i podvođenje. To što su neke karakteristike lezbejstva uzrokovane polnim osobenostima, ne znači nužno i da je etiologija drugačija od muškog homoseksualizma, pa bi ono što smo naveli kao uzrok za muški homoseksualizam u zatvorima moglo važiti i za ženski, jer je potreba za pripadnošću i dodirom univerzalna ljudska potreba. Razume se da se ova konstatacija ne odnosi na sve individualne osobenosti i način ispoljavanja homoseksualaca koji kao takvi dođu u zatvor, već samo latentne homoseksualce i heteroseksualce u zatvorima, na koje se deprivacija homoseksualnih kontakata odnosi.

Deprivacija sigurnosti. Neki autori smatraju da je deprivacija sigurnosti najstrašnija, psihološki najrazornija

za ličnost velikog broja zatvorenika i Sajks je zvao "konačnom deprivacijom" (*final deprivation*). Jedan stanovnik zatvora u Nju Džersiju (New Jersey State Prison) je izjavio da je "*najgora stvar u zatvoru to što morate da živite sa ostalim zatvorenicima*" (Sykes, 1958:77). Prinudni boravak svakog osuđenika u zatvoru podrazumeva deljenje života i sudbine sa drugim osuđenima, čiju on kriminalnu prošlost i karijeru ne zna, kao ni njihove navike, osobine, načine reagovanja, sklonosti i ponašanje. Ta okolnost kod svih osuđenika izaziva određenu anksioznost i strah od nepoznatog, budući da ne mogu da se oslone na zaštitu formalnog sistema, čiji je to, po pretpostavci, prioritetan zadatak. Osuđenici su svesni da mogu da budu žrtve ne samo siledžija koji otvoreno ugrožavaju njihovu fizičku sigurnost i integritet ličnosti, već i žrtve onih koji lukavstvom mogu da ih ugroze: da ih potkradaju, "cinkare" kod straže i osuđenih ili da ih, jednostavno, iritiraju svojim ponašanjem. Zbog toga se u svim zatvorima može čuti nešto slično citiranoj izjavi stanovnika zatvora u Nju Džersiju: "Nije teška robija već robijaši" (Nikolić, 2005), sa kojima oni moraju da žive određeni period života.

Kod autora koji su se bavili istraživanjem deprivacija postoji dilema da li svi osuđenici pate zbog deprivacije sigurnosti, odnosno, da li je ovaj strah samo latentan i da kao takav ne može fundamentalno da ugrozi njihovu ličnost

ili je to problem kao i sa svim drugim deprivacijama. Većina istraživača zaključuje (Kron, 2008; Nikolić, 2009; Stohr & Hemmen, 2004; Sykes, 1978; Thomas, 1971 etc.) da je deprivacija sigurnosti stvarna, bez obzira što se u odgovorima pojedinih kategorija osuđenika pojavljuju i negiranja ovog straha, odnosno negiranja osećanja nesigurnosti. Nesigurnima se, naime, osećaju svi osuđenici, a istraživačka iskustva pokazuju da je u najvećem broju slučajeva agresivnost i violentno ponašanje osuđenih samo njihov način odbrane od straha i osećanja ugroženosti. Udruživanje osuđenih u veće ili manje grupe ima istu funkciju kao i svaka druga grupa, o čemu smo već govorili, ali udruživanje u zatvoru, pre svega, ima za zadatak da pruži zaštitu svom članu. Od stepena osećanja sigurnosti u takvoj grupi, osuđeni, doduše, može da od uplašenog postane i arogantno osion prema slabijima i da tako stvara začarani krug uzajamnog straha. Otuda se i najmoćniji u zatvorima često plaše ili osećaju nesigurnima, jer nikada ne mogu biti sigurni da ih neko neće izdati od "njihovih", da neko neće poželeti njegov položaj u grupi i slično, a da za to koristi sredstva od gole sile do manipulacije i lukavstva. Opres i strah su večito prisutni kod osuđenika. Iskusni penolog gotovo po pravilu može pouzdano da proceni o kakvoj formalnoj organizaciji i sistemu je reč u nekom zatvoru, a na osnovu efekata deprivacije sigurnosti izraženih po vrsti

disciplinskih prestupa, broju uspehlih ili neuspehlih bekstava, tzv. doborovoljnim samicama ili pojačanom nadzoru etc.

Najveća nesigurnost osuđenih je uvek tamo gde se radi o nedoslednom i korumpiranom formalnom sistemu, koji svoje poslove isključive vlasti u zatvoru prepušta osuđennicima ili iz neznanja ili je "prodaje" osuđennicima. Deprivacija sigurnosti je inače prirodno osećanje ljudi u nepoznatim sredinama ili okruženjima, a njeni efekti su više ili manje ispoljeni u zavisnosti od samog okruženja, kao i od tipa ličnosti pojedinca. Zatvorska sredina, međutim, po svojim atributima koje smo već analizirali, spada u sredine i okruženja gde se ljudi prirodno osećaju depriviranim i to utoliko pre ukoliko je funkcionisanje formalnog sistema i njegova organizacija loša. Na to, doduše, utiču i neke objektivne okolnosti, kao što je arhitektonsko rešenje zatvora koje može da onemogući dobru i potpuniju kontrolu kretanja i ponašanja osuđenika. U takvim uslovima i okolnostima, a zbog prisutne anksioznosti i latentnog stvarnog straha, neki osuđenici mogu da ispolje agresivno ponašanje i da zbog pretpostavljene ili stvarne opasnosti čime zaštićuju sebe od straha. Drugi mogu da se prema svojim osobenostima opredele i za neki drugi način prilagođavanja na ovu deprivaciju, počev od komformizma i manipulacije, pa

sve do bekstava, samopovređivanja ili samoubistva, o čemu ćemo posebno govoriti.

Količina i stepen deprivacije sigurnosti osuđenih, međutim, može bitno da se smanji i svede na razumnu meru isključivo dobrim funkcionisanjem formalnog sistema, što podrazumeva poštovanje zakonitosti u radu i, samim tim, veću sigurnost osuđenika koji su tom sistemu povereni. Na to, inače, ne utiče bitno činjenica kakvog je tipa ustanova (zatvorena, poluotvorena ili otvorena), već stvarna dominacija formalnog nad neformalnim sistemom, odnosno, kada je jedina vlast i moć u rukama onih koji su za to zaduženi.

Većina empirijskih studija relativnih deprivacija uglavnom se koncentrišu na frustracije i nezadovoljstvo. Pojedini modeli, kao Gurov (Gurr, 1970), uzimaju u obzir status i moć kao razloge deprivacije. Dejvis (Davies, 1962) sintetisao je dve konkurentske teze deprivacije. Po degradacijskoj tezi, ljudi će se pobuniti u okolnostima naglog pogoršanja svoga položaja. Nasuprot tome, "teza poboljšanja" počiva na uverenju da će se ljudi pobuniti upravo onda kada se njihov položaj poboljšava, budući da njihova očekivanja počinju da rastu još brže. I jedna i druga ekspektacija se može pozivati na pojedina istorijska iskustva. Dejvis smatra da ove teze treba zapravo

sagledati u korelaciji. Njegov model *J-krivulje* predviđa da, kad nakon produženog razdoblja poboljšanja, dođe do naglog i oštrog nazadovanja, pogođeni ljudi su podsaknuti i na nasilni protest (Buechler, 2000:29).

Deveto poglavlje

DEPRIVACIJE: ADAPTACIJE I REAKCIJE

Pakao su drugi ljudi

Žan Pol Sartre²⁷

Jedna od najstarijih oblasti istraživanja u penologiji su studije o tome kako se osuđenici adaptiraju, akomodiraju ili prilagođavaju zatvorskom životu. Klasična literatura iz ove oblasti uključuje Klemmera (Clemmer, 1940), Sajksa (Sykes, 1958), Klovarda (Cloward, 1960), Kresija (Cressey, 1961) etc. Citirane studije su se manje koncentrisale na procese adaptacije na zatvorski život, tako različit u odnosu na život na slobodi i više su se fokusirale na efekte prizonizacije

²⁷ *Jean-Paul Sartre*

(Clemmer, 1940), koji se odnose na usvajanje vrednosti stavova, uloga i žargona zatvoreničkog društva. Navedeni autori su dizajnirali svoje studije u nameri da prouče da li se osnovni sociološki i principi grupnog organizovanja mogu primeniti i na zatvorske mikrosredine.

Stres koji osuđeni doživljava u zatvoru zbog lišenja slobode, utiče na njegovo intravertno ponašanje (povlačenje u sebe), jer ga uslovi života u, za njega abnormalnoj zajednici navode da se jedino kad je sam sa sobom oseća kao da je u dobrom društvu. U takvim uslovima osuđeni započinje sa stvaranjem opširne apologije (sistema odbrambenih reakcija) kako bi opravdao pred sobom i drugima sopstvenu degradaciju, neuspeh i svoj ponižavajući status. Usled toga on svoje eventualno prethodno priznavanje krivice u postupku, na suđenju i na početku izdržavanja kazne, postepeno počinje da ignoriše, negira ili relativizuje, pribegavajući odbrambenim mehanizmima negacije i potiskivanja, koji štite njegov ego od poplave anksioznosti.

Kao reakcija na takvo stanje, kod osuđenih se javlja prirodna težnja ka prilagođavanju novim uslovima pod kojima moraju da žive određeno vreme. Vreme je za osuđenika nešto što treba da se prebrodi, premosti i podnese, pošto se proteže od "sada" pa do momenta

izlaska iz zatvora, usled čega sve mogućnosti korisnog provođenja vremena izgledaju dobrodošle, naročito primarnim osuđenima. Oni zatvorenici koji već imaju zatvorsko iskustvo obično "osmotre" situaciju i izražavaju želju za određenom vrstom posla, da bi se, kasnije, eventualno menjale i želje i mogućnosti, u zavisnosti od procesa asimilacije i odnosno zatvorske socijalizacije.

Način na koji će se osuđenik prilagođavati zatvorskoj sredini zavisi, u prvom redu, od crta ličnosti osuđenog, ali u velikoj meri i od uslova koje pruža penitencijarna ustanova i njen formalni sistem, ergo od režima ustanove i tretmana osuđenih. Tipovi prilagođavanja osobenostima zatvorskog života mogu biti različiti različiti i sa aspekta njihovih individualnih osobenosti koje determinišu osobine ličnosti zatvorenika kao i sa aspekta njegove socijalne interakcije sa sredinom.

Komformizam je kao mehanizam odbrane, po svojoj suštini predstavlja saobražavanje pojedinca sa zatečenim kulturnim obrascima društva, kada on teži da postane onakav kakvi su svi drugi ili kakav bi eventualno da bude prema njihovom očekivanju. On time potiskuje prirodnu potrebu da bude sasvim osobena individua što u svakom slučaju stvara određen stepen unutrašnje napetosti. Međutim, na taj način se jednovremeno oslobađa

osećanja usamljenosti i nespokoјstva izazvanog otuđenjem u socijalnoj sredini. Ergo, komformirajući se, pojedinac prevazilazi strah od usamljenosti i koliko – toliko zadovoljava svoju potrebu za pripadnošću, iako je taj mehanizam, kao i svi drugi, insuficijentan u odnosu na njegove stvarne potrebe i potencijale. Iracionalnost ovog mehanizma je i razlog što se i među ovim članovima društvene zajednice ispoljavaju povremena destruktivna ponašanja. Kada do toga dođe oni iznenade svoje okruženje i najčešće se tretiraju kao "slučajni krivci" ili prestupnici zbog "reagovanja na mah", zbog "smanjene uračunljivosti" i slično.

Komformizam je i u zatvorskim sredinama jedan od načina prilagođavanja osuđenih na okruženje i mnogobrojene deprivacije i to je najčešće tip reakcije onih zatvorenika koji prihvataju norme zatvorskog osoblja, jer imaju neko osećanje krivice zbog počinjenog dela i osećaju da zbog toga treba da budu kažnjeni, čak i kada se ne slažu sa načinom kažnjavanja ili procenjenom težinom kazne. Usled toga mere osoblja prema njima prihvataju kao legitimne i u njihovom, ali i u društvenom interesu. Međutim, ovaj tip prilagođavanja u zatvorskim ustanovama ne znači i identifikovanje sa vrednostima zatvorskog osoblja i njihovo internalizovanje.

Iako je osnovna karakteristika ovog načina prilagođavanja u suštini ista kao i u društvenoj strukturi, jer i nju čine ispoljavanja prosocijalnih stavova u socijalnoj sredini u kojoj se individua nalazi, koju u ovom slučaju čini zatvorska zajednica, razlike ipak postoje. Socijalno okruženje osuđenika u zatvoru, naime, ima dve oštrije naglašene dimenzije: formalnu i neformalnu, a u odnosu na njegovo ranije okruženje i on se prilagođava tim novim okolnostima. Osuđenik prihvata norme zatvorskog osoblja kao legitimne za sve osuđenike, ali ne i kao svoje, zato što je tu samo privremeno i zato što tamo ne može da pripada, kao i norme stvarnog socijalnog okruženja (osuđeničkog) kome takođe ne želi da pripada i čije norme ne internalizuje kao svoje. Pod komformizmom osuđenika najčešće podrazumevamo prilagođavanje osuđenog na okolnosti i norme sredine u kojoj se nalazi, dakle, u veštačkoj i frustrirajućoj socijalnoj sredini, gde je potreba za pripadnošću ostala ista ili gotovo ista, iako su uslovi promenjeni. Takav broj prosocijalnih komformističkih tipova osuđenih je u normalnim zatvorskim okolnostima daleko veći u odnosu na druge tipove: pseudosocijalne, antisocijalne i asocijalne.

Kritizerstvo. Ovaj mehanizam je takođe jedan od načina prilagođavanja na zatvorske tegobe, kome pribegava određeni broj komformistički nastrojenih osuđenika.

Njihova reakcija je individualna, zbog odsustva osuđeničke solidarnosti, upravo zbog navedenih karakteristika komformiranja u zatvorima, pa se smatra da je to istovremeno i reakcija na odsustvo te solidarnosti.

Sadržaj ove reakcije je u tome što se sam osuđeni skrupulozno pridržava propisanih normi za ponašanje u zatvoru i podseća zatvorsko osoblje na te propisane norme, od kojih ovi odstupaju ređe ili češće: dopuste nekom osuđeniku nešto što mu ne pripada, ranije ugase svetlo za povećerje od propisanog, zakasne sa odvođenjem na ručak, sportski teren, ambulantu, pozorišnu predstavu ili slično. Na taj način osuđenik (kritizer) umanjuje svoje patnje zbog deprivacija, jer pothranjuje svoju potrebu kao komformiste da on nije najgori, jer ga eto "gori od njega čuvaju". Time on u "hranjenju" svog ega implicira shvatanje da je osoblje zapravo stvarni devijant, što je i inače funkcija zatvoreničke solidarnosti. (Moris, prema Špadijer-Džinić, 1997:104) Budući da se kritizeri, kako smo naveli, pridržavaju propisanih normi i prihvataju ih, da bi uopšte mogli da na taj način reaguju, "kritikovani": vaspitači, straža, poslovođe, upravnik ili bilo ko drugi nikada ne reaguju represivno, jer za tako nešto nemaju ni osnova ni hrabrosti. Kritizerima se, međutim, zbog svojih sebičnih interesa mogu pridružiti u kritizerstvu i oni

osuđeni koji se ne pridržavaju tih normi i ne prihvataju ih, ali to čine pod vidom osuđeničke solidarnosti i na distanci.

Mada ovaj mehanizam odbrane nije drastičan po svom ispoljavanju, kao ni po procentu ispoljavanja i samim tim ne ugrožava funkcionisanje ustanove, praktičari ne bi smeli da ga prenebregavaju kao indikator dešavanja u ustanovi. Porast kritizerstva, naime, ne ukazuje samo na deprivacione efekte kod zatvorenika, već, pre svega, na njihovo nepotrebno uvećavanje od strane zaposlenih, a posledice su nagomilavanje onih "izdaleka", kojima su ovi legitimni zahtevi kritizera pokriće za rešavanje njihovih problema. Uostalom, istorijat svih pobuna u zatvorima, kod nas i svetu, upravo ukazuje na to da se od takvih zahteva počinjalo, a nastavljalo sa onim odakle su stvarno vetrovi duvali.

Inovacija. Za razliku od komformistički nastrojenih osuđenika (komformista i kritizera) inovacija je kao način prilagođavanja karakteristična za osuđene pseudosocijalnog i antisocijalnog ponašanja, koji pribegavaju destruktivnom reagovanju na ometenost u zadovoljenju svojih potreba, kao načinu prilagođavanja. Destruktivnost, naime, kao osnovu ima, umesto uklapanja u okruženje kao kod komformista - rušenje ili razaranje objekta ometanja. Ovom mehanizmu odbrane, takođe iracionalnom, pribegavaju oni osuđeni koje

u toku svoje socijalizacije nisu osposobljene da sa spoljnim svetom uspostave normalne kognitivne, voljne i emocionalne kontakte. Oni mrze, jer ne mogu da vole i ruše, jer ne mogu da grade. Međutim, stepen ispoljavanja destruktivnosti je takođe zavisen i od same ličnosti i od stepena "oštećenja" u njihovoj socijalizaciji, pa se različito i ispoljavaju, od najblažeg, kao što je inovacija, preko manipulacije, bekstava, pobuna i samopovređivanja do samoubistava.

Navedeni način prilagođavanja inovacijom se manifestuje kao pokušaj osuđenog da promeni režim izdržavanja kazne mirnim putem (Moris, prema Špadijer-Džinić, 1997:99) i u tom cilju koristi različite načine ubeđivanja: piše žalbe, molbe i predstavke, počevši od uprave do raznih nadležstava i javnosti. Suština ovog načina prilagođavanja je u tome što osuđeni, iako je manje ili više svestan da su šanse za promene male, samim očekivanjem odgovora (negativnog ili pozitivnog) olakšava sebi patnje izazvane deprivacijama, u stilu: videćete vi kada to objave u novinama, kada to dobije ministar i slično, pa u zavisnosti od stepena težine tih patnji i svojih eventualnih paranoidnih sklonosti, neki od njih postaju i pravi skribomani i kverulanti.

Praktičarima je, inače, poznato da se na različite stvari i "ometanja" u zatvoru najčešće i najviše žale višestruki povratnici, stalno upoređujući sadašnje stanje sa prethodnom "robijom. Sve što je bilo ranije je bilo mnogo bolje, a sada eto ništa ne valja, naročito je loša hrana, zdravstvene usluge, vaspitači, a i sve ostalo. Burno reaguju ako im se "podnesak" odbije kao podnesak upućen nenadležnom organu, jer oni "znaju bolje" od svih pravnika. Najviše "pretnji" upućuju putem "obaveštavanja javnosti", a na ruku im, naročito poslednjih godina, ide pojava tzv. "žute štampe" koja nekritički objavljuje čak i takve "informacije" i senzacije. Ovom mehanizmu takođe pribegavaju i tzv. kverulanti²⁸, čije je ponašanje karakteristično po stalnom tužakanju i povlačenju po sudovima dok su na slobodi, kao i žalbama, molbama, predstavkama i sličnim manevrima dok su u zatvoru. Ova pojava je uobičajena i česta i ne predstavlja bilo kakav indikator o stanju u nekom zatvoru, već o ličnim tegobama čestih "gostiju" zatvora koji pate od manije *querulans*.

Manipulacija. Manipulaciji pribegavaju osuđena lica koja o sebi i na slobodi i u zatvoru imaju visoko mišljenje, koji "mudruju" o svim događanjima i događajima i najčešće

²⁸ **Mania querulans** je termin koji se odnosi na opsesivno kompulsivno parničenje (manija parničenja). Ovaj poremećaj ponekad poprima i psihotični karakter paranoje: **paranoia querulans**.

su nadrisavetodavci, nadriadvokati, nadrisudije ili nadrilekari. Njihova potreba za samoisticanjem i samouznošenjem je naglašena, a da bi to potkrepili, više sebi nego drugima, pribegavaju i manipulaciji u odnosu na formalni sistem. Manipulacija je u suštini pokušaj osuđenog da u prilagođavanju na zatvorske tegobe nadmudri upravu ustanove, a da pri tome ne dođe u sukob sa normama ponašanja u zatvoru. To su najčešće osuđeni koji steknu neke pozicije u zatvoru i koji odlično poznaju njegov režim, koristeći pri tome različita sredstva. Ovaj tip osuđenih je po svom ponašanju takođe pseudosocijalan; oni nastoje da ne dođu u sukob ni sa neformalnim sistemom, čije usluge u manipulaciji takođe koriste. Nadmudrujući se sa formalnim i neformalnim sistemom, sa jedne strane, i sa samim sobom, sa druge, manipulanti olakšavaju sebi zatvorske tegobe i "ubijaju vreme" na način koji je pogodan za njihove "scenske sposobnosti" i aspiracije.

Manipulanti su, po pravilu, posrednici između dva sistema - formalnog i neformalnog, iako ih ni jedan ni drugi ne cene, ali ih upotrebljavaju ili zloupotrebljavaju u manipulativne svrhe. Prvima su potrebni jer odlično poznaju zatvorski sistem i zatvorenike, pa ih rado upošljavaju na tzv. režijskim mestima zbog posedovanja "korisnih informacija": paviljonski kurir, kantiner ili

nešto slično u stambenom delu, a u proizvodnom delu su to najčešće predradnici, poenter i slično.

Bekstva. Bekstvo je način prilagođavanja kojem pribegava manji broj osuđenih lica, a koji razrešenje svojih zatvorskih tegoba zbog deprivacija i frustracija nastoje da prevaziđu stvaranjem planova o bekstvu i eventualno samim bekstvom. Planovi i maštanja o bekstvu pri tome ne moraju uvek da se realizuju, jer je većina osuđenih svesna rizika i teškoća njihovog realizovanja. Međutim, stalna zaokupljenost tim planovima olakšava osuđenima tegobne zatvorske dane tako što im odvraća pažnju od zatvorske svakodnevnice, kao svojevrzni mehanizam odbrane i, pri svemu tome, u nekoj ideji daje smisao patnji. Stoga, subjektivno doživljavanje težine deprivacija može da se shvati tek kada se ima u vidu da su osuđeni koji su skloni bekstvu svesni svih rizika i posledica, čak i moguće pogibije, ali da im je i to ipak "lakše" od težine zatvorskih patnji.

U svim zatvorima, međutim, jedan statistički zanemarljiv broj spada u kategoriju tzv. profesionalnih begunaca, ali i kao tako zanemarljiva statistička stavka oni predstavljaju pravu moru svih zatvorskih uprava i posebno stražara. To je i razumljivo kada se ima u vidu da javnost posebno reaguje na takve događaje, čak i kada se radi o kriminalcima sitnijeg kalibra. Zatvori su, naime, u

stereotipnoj percepciji socijalne sredine mesto izolovanja opasnih tipova, a kada već pobegnu i ispolje spremnost na to, onda se "ne zna šta su oni sve u stanju da urade". Pritisak građana, poreskih obveznika ili birača, otuda, ne ostavlja ravnodušnim nikoga na vlasti, pa cenu tada plaćaju, po pravilu, najniži u hijerarhiji formalnog sistema, dakle stražari. To, sa druge strane, ne znači da treba zanemariti oprez i obavezu zbog koje zatvori postoje, a jedini "lek" za izbegavanje nepotrebnog uznemirenja javnosti zbog nekog bekstva je pravovremena i istinita informacija: o osuđenom i njegovim kriminalnim sklonostima i sposobnostima, o načinu izvršenog bekstva, mogućim razlozima i uzrocima za to etc.

Zatvorske uprave i stražare, inače, skoro uvek zbunjuje činjenica da kada jedan ili više osuđenika ili pritvorenika uspe da pobegne iz neke prostorije ili objekta, ne pobegnu svi koji su tu bili i koji su to mogli. Razlog je, razumljivo, u tipovima ličnosti i načinu njihovog prilagođavanja na zatvorske tegobe o kojima je ovde reč.

Jedan od tih načina je i psihičko povlačenje kao drugi tip ili druga vrsta bekstva iz zatvora, koje je u stvari takođe samo adaptacija ili način prilagođavanja na zatvorske tegobe. Ovi osuđenici, međutim, nisu "problem" uprava i stražara,

jer svoje do u detalje napravljene planove nikada sami ne realizuju, niti ih prepuštaju drugima. Najčešće je ovo samo bekstvo u fantaziji, koja se hrani prošlim ili imaginarnim situacijama budućnosti. Međutim, mehanizam odbrane ličnosti funkcioniše, jer osuđenik time imaginarno premošćuje bolnu stvarnost koju čini zatvor i zatvaranje. Srećom po same osuđene, ovaj način prilagođavanja je redak i uglavnom se manifestuje kod onih osuđenika koje su i van zatvora imali slične tegobe sa spoljnom sredinom.

Pobune. Pobune u zatvorima nisu ništa novo kao način reagovanja osuđenih, jer one postoje u svetu izvršenja krivičnih sankcija još od 1774. godine i predstavljaju "noćnu moru" (Boin & Van Duin, 2000) svih zatvorskih sistema premda su relativno retka pojava. Zatvorski sistemi, jednostavno, tretiraju moguće pobune osuđenika kao sastavni deo profesije ili "sudbine". Pod pobunama se u zatvorima podrazumevaju situacije kada osuđeni ili grupa osuđenih preuzmu kontrolu nad zatvorom u celini ili nad nekim njegovim delom, pa uprava zatvora (država i državni organi) moraju da sa njima pregovaraju o njihovim uslovima ili da je uguše silom.

Naučnici koji se bave proučavanjem socijalnih problema pokušali su da objasne ovaj fenomen sa različitih aspekata i u različitim teorijskim okvirima, mada u

literaturi dominiraju sociološke i socijalnopsihološke studije (Sykes, 1958; Sykes & Messinger, 1960; Dilulio, 1987; Turner, & Pidgeon 1997; Useem & Kimball, 1989). U svim ovim radovima, kako navode Boin i Van Duin (Boin & Van Duin, 2000) generalno postoje tri pristupa objašnjenju zatvorskih pobuna koji se međusobno razlikuju: deprivacioni pristup, pristup sloma ili anomalije i upravljački ili "menadžment" pristup. Svi ovi pristupi, razumljivo, pokušavaju da proniknu u uzroke i uslove za izbijanje osuđeničkih pobuna, kako bi se one blagovremeno predvidele i sanirale.

Deprivacioni pristup pokušava osuđeničke pobune da objasni kao reakciju osuđeničkog mikrosistema ili društva u malom na silu prinude koja je dominantan način kontrole u zatvorima. U negativnim uslovima za bilo koje autonomno ponašanje akumuliraju se osećanja nezadovoljstva koja su ponekad uzrokovana i tiranijom, oskudicom ili ugnjetavanjem, osuđenici se osećaju depriviranim, pa ih to podstiče da se bune. Prema Guru (Gurr, 1970), koji je razradio koncept relativne deprivacije, ljudi su revoltirani kada osete neprihvatljivo široki procep između nivoa aspiracije, s jedne strane, i nivoa zadovoljenja tih aspiracija, s druge strane. Na temelju ove teorije postulirana je tzv. "teorija o buretu baruta" (Foks 1971; Foks 1973.), prema kojoj nehumani

uslovi pretvaraju zatvor u vremenski tempiranu bombu koja čeka da eksplodira. Loši uslovi u zatvoru, prema ovoj teoriji, utiču na narastanje frustracija i tenzija, što stvara skriveni bes osuđenika, a za taj skriveni bes ili "bure baruta" inicijalna kapisla ili okidač može biti bilo šta: neka tuča, loša hrana ili naizgled bezazleni incident. Osuđenici se bune, prema zastupnicima ovog mišljenja, sa namerom da privuku pažnju spoljnjeg sveta na svoj položaj, pa se njihovi protesti i odvijaju tako što se oni penju na krovove zatvorskih zgrada, kako je to bilo u Engleskoj 1990. godine, Francuskoj 1992. Sremskoj Mitrovici i Požarevcu 2000 godine, i na nekim drugim mestima. Međutim, neki autori su utvrdili da postoji niska korelacija između loših zatvorskih uslova i pobuna osuđenika, kao i to da osuđeni ne pokazuju uvek zainteresovanost da za njihove nevolje sazna javnost.

Teorija sloma društvene strukture ili teorija anomije (Dirkem, 1997; Merton, 1951; Smelser, 1964.) društvene pobune objašnjava kao rezultat sloma ili dezorganizacije društvene strukture, odnosno nestanka solidarnosti među ljudima. Drugim rečima, mehanizmi društvene kontrole koji bi u normalnim uslovima sprečili pobunu su nestali ili prestali da funkcionišu. Primenjen na zatvoreničko društvo, ovaj pristup se fokusira na strukturalne veze između zatvorskih vlasti i zatvorenika, što implicira

shvatanje da zatvorske vlasti nisu sposobne da kontrolišu osuđenike i održavaju red u zatvoru bez pristanka i kooperacije zatvorenika. Zatvorske vlasti, prema tome, zavise od zatvoreničke saradnje pa moraju da "kupe" red i mir od zatvorenika koji su neformalni lideri. Prema tome, kada zatvorske vlasti pokušaju da osuđenike "vrate nazad" dobiće pobunu, navode autori ovog pristupa.

Upravljački ili menadžment pristup je, u odnosu na prethodna dva pristupa, pomerio fokus analize uzroka zatvorskih pobuna sa pretežno socioloških aspekata "čuvanih", na administrativno orijentisane studije "čuvara". Mnogi analitičari zatvorskih pobuna sugerišu da se nedostajući ugao analize većine studija o zatvorskim pobunama odnosi na ljude koji rade u penalnim institucijama, odnosno na zatvorske službenike. U *Istoriji zatvora* Rotmana i Morisa²⁹ (Rothman & Morris, 1998) ističe se potreba da se fokus istraživanja u zatvorima pomeri ka zatvorskoj administraciji i načinu na koji ona upravlja institucijom. Prema njihovim nalazima, koji su bili korespondentni sa nalazima drugih autora o funkcionisanju totalnih institucija tipa škola i armija, proizilazi da su deprivirajući zatvorski i pritvorski uslovi

²⁹ *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society*

produkcija siromašne zatvorske i pritvorske uprave i da su okrutni i neuobičajeni zatvorski uslovi takođe rezultat pogrešnog upravljanja. Ovi autori su (op.cit.) u analizi pet zatvorskih pobuna u američkim zatvorima pokušali da integrišu nalaze ranijih istraživanja i našli da je zatvorska administracija veoma važna varijabla u svih pet slučajeva proučavanih pobuna. Prema njihovim nalazima do pobuna je došlo zbog sloma kontrole od strane zatvorske administracije i njenog delovanja u zatvoru, kao i da se pobune pojavljuju u zatvorima sa posebnom vrstom patologije. Dobro funkcionisanje sistema upravljanja je, prema ovom pristupu, važna varijabla u proučavanju zatvorskih pobuna.

Osnovni problem u objašnjavanju osuđeničkih pobuna kod navedenih modela objašnjenja, leži u nedovoljno suptilnom razlikovanju uzroka od konkretnih povoda za pobunu, odnosno, u odsustvu komprehenzivne analize faktora deprivacija, anomalije i uloge zatvorske administracije u pojačavanju ili smanjivanju efekata deprivacija. Sva tri pristupa ističu neke od faktora koji utiču na pojavu osuđeničkih pobuna, ali nisu uvek i njihov jedini razlog. Deprivacije i posledične frustracije osuđenika najčešće leže u osnovi pobuna u zatvorima, ali pobune, kako smo već naveli, nisu jedini način reagovanja osuđenih na deprivacije, već samo jedan od načina.

Pobune osuđenih lica su, prema svemu, način njihovog prilagođavanja na zatvorske tegobe, na koji utiču, osim individualnih doživljavanja deprivacija, i neki od spoljnih faktora koji pojačavaju te efekte, pogotovo efekte deprivacije sigurnosti i deprivacije autonomije. Faktor rukovođenja, koji stvara anomične uslove je onaj *conditio sine qua non* u kojem latentno postojeći uzrok izbija na površinu, pa je jedan od uslova za saniranje pobuna i rukovođenje krizom koja nastaje posle pobuna, najčešće smena uprave za koju se procenjuje da je svojim propustima, do pobune faktički dovela.

Pobune osuđenih *de facto* nemaju izgled na konačni uspeh, što je i njima u nekom smislu jasno, ali su očekivanja da će se nešto ipak preduzeti u pravcu menjanja nepodnošljivih odnosa ili stanja, dovoljno jaka koheziona sila. Zatvorski odnosi i situacije koja stvara formalni sistem su u njihovom referentnom okviru glavni uzrok a ne pojačivač deprivacija, pa je povod za pobune u suštini uvek marginalan u odnosu na fundamentalni uzrok. Pri tome, najmanje što osuđeni mogu da očekuju jeste privlačenje pažnje javnosti o njihovim problemima i njen mogući uticaj na razrešenje krize. U tome su osuđeni sasvim u pravu, jer iz analize svih pobuna u zatvorima, stanje posle pobuna nikada nije bilo isto kao pre pobune.

Javnost i država uvek reaguju, pa se, shodno tome, stanje uvek u izvesnoj meri menja.

Samopovređivanje. Za spoljni svet izvan zatvorskih zidina, ovaj mehanizam odbrane je verovatno bizaran, budući da se, osim u nekim subkulturnim grupama retko susreće. Međutim, u okviru destruktivnog odgovora na ometenost, osim rušenja i razaranja objekta ometanja, stvarnog ili pretpostavljenog, jedan broj frustriranih osoba u svom ispoljavanju pribegava autoagresivnosti, odnosno samopovređivanju. Razlog tome je što ove osobe u nemogućnosti da dosegnu stvarni objekat frustracije nailaze na prepreku u sopstvenom egu ili superegu, pa imaju osećaj i potrebu da to nepodnošljivo stanje i duševnu bol razreše na bilo koji način. Jedna od pretpostavki je da to nanošenje fizičkog bola sebi samom, sečenjem, pečenjem, probadanjem, gutanjem opasnih predmeta, sakaćenjem ili odsecanjem delova tela etc., omogućava ovim osobama da nanošenjem dominantnijeg fizičkog bola prevaziđu duševne patnje koje su im nepodnošljive. Psihoanalitički usmereni istraživači drže da je samopovređivanje regresivno, histerimorfno ili klasično histerično ponašanje i da u stvari oni time, kao mala deca plaćom i defekacijama, privlače pažnju onih osoba ili autoriteta od kojih očekuju ili žele pomoć.

U svakom slučaju, autoagresivno i autodestruktivno ponašanje u zatvorna takođe je mehanizam odbrane i način prilagođavanja osuđenih na zatvorske tegobe. Prema nekim klasifikacijama ličnosti ovi osuđeni spadaju u osobe čiji je stepen ometenosti u zadovoljenju svojih potreba veoma visok, što uslovljava i visok stepen destruktivnog ispoljavanja.

Prema načinu ponašanja oni su antisocijalni tipovi, koje karakteriše često sukobljavanje sa socijalnim normama, sa samim sobom i svojim unutrašnjim konfliktima, kao i sa drugim ljudima. Usled toga za njih u uslovima deprivacija koje nameće zatvorska sredina, samopovređivanje ili autoagresivnost ima funkciju odbrane od neuspeha u ostvarivanju socijalne uloge i preusmeravanje agresije prema sebi, zbog nepovoljnih uslova da se ona eventualno usmeri prema nekom drugom objektu prepreke. U zatvorskim praksama povodi za samopovređivanje mogu biti različiti, ali je takvo reagovanje najčešći odgovor na represiju formalnog sistema (stvarnu ili pretpostavljenu), tako da samopovređivanje ima funkciju regresije kao odbrambenog mehanizma, odnosno, prizivanje zaštite, u ovom slučaju vaspitača, upravnika ili nekog drugog ko je u poziciji moći da im pomogne.

Kako će se manifestovati problemi adaptacije osuđenog, kojim intenzitetom i koliko dugo, zavisi od okvira koji čine faktori ličnosti osuđenog, uslovi u ustanovi i zatvorenički društveni sistem. Međutim, koji će se način prilagođavanja ispoljiti kod osuđenika zavisi od niza drugih determinanti i faktora, ali su dva faktora krucijalna: tip ličnosti osuđenog i reagovanje, odnosno, ponašanje formalnog sistema prema osuđenima. Stoga, mora da se zna da se uz predominantni komformistički tip prilagođavanja na zatvorske tegobe najčešće pojavljuje i neki drugi način prilagođavanja koji se manje primećuje.

Samoubistva. Mada najdrastičniji način prilagođavanja na zatvorske tegobe i srećom relativno redak, u odnosu na prosek u vanzatvorskoj sredini, samoubistva i pokušaji samoubistva su takođe prisutna u svim zatvorima sveta, pa i kod nas. Razlozi za ovaj ekstremno autoagresivni odgovor na ometenost su složeni i, kao i u slučaju suicida na slobodi, teško je dokučiti sve faktore koje dovode do tako radikalnog i ireverzibilnog poteza. U velikom broju slučajeva samoubistvo u zatvorima je rezultat neuspeha u rešavanju životnih problema i situacije apsolutnog beznađa i odsustva perspektive (Knežić & Savić, 2010).

Samoubistvo je, kao što je veoma dobro poznato, problem star koliko i istorija ljudi. Ono postoji u svim epohama, društvenim uređenjima, svim kulturama i religijama. Percepcija samoubistva i stavovi prema njemu variraju u različitim kulturama, religijskim, društvenim i pravnim sistemima, kao i istorijskim razdobljima. Rani hrišćani su bili indiferentni u odnosu na samoubistvo, ali ga je hrišćanska crkva vremenom sve oštrije osuđivala tretirajući ga kao smrtni greh, pobunu protiv volje Gospodnje. Greh samoubistva se u hrišćanstvu smatra najvećim jer je on i jedini greh u odnosu na kojeg nije moguće pokajanje. Sveti Avgustin je utemeljenje zabrane samoubistva izveo iz pete Božije zapovesti ("ne ubij"), dok kasnije Sveti Toma Akvinski, najuticajniji filozof katoličke crkve, u svom delu *Summa Theologiae* nedopustivost samoubistva brani trima argumentima: samoubistvo je u suprotnosti sa prirodnom ljubavlju čoveka prema sebi samom, šteti zajednici čiji je pojedinac deo i predstavlja kršenje čovekove dužnosti prema Bogu jer, budući da je čovek od Boga dobio život na dar, samoubistvom se huli na Božije pravo da odredi trajanje našeg zemaljskog života (Kron, 2010:18). Pod jakim uticajem kanonskog prava srednjovekovno krivično pravo je zauzimalo izrazito negativan stav prema samoubistvu koje je tretirano kao zločin ne samo protiv Boga, već i protiv države i vladara.

Veliki mislioci iz doba prosvetiteljstva poput Monteskijsa, Voltera i Rusoa, kritikovali su zvanične stavove o samoubistvu braneći čovekovo pravo da prekine sopstveni život. Interesantno je da je *Esej o samoubistvu* škotskog filozofa Dejvida Hjuma u kojem se tvrdi da čovek mora imati pravo da odluči o sopstvenoj smrti ukoliko patnja, bolest, sramota ili siromaštvo učine njegov život nepodnošljivim, smatran toliko radikalno oponirajućim vladajućim shvatanjima da se izdavač nije usudio da ga odmah publikuje, pa je knjiga objavljena tek 1783. godine, sedam godina nakon Hjumove smrti.

Istaknuti filozofi XIX veka, Niče i Šopenhauer, zagovarali su moralno pravo čoveka na oduzimanje sopstvenog života. U drugoj polovini XX veka u svetu simultano jačaju dve inicijative u vezi sa tretiranjem problematike samoubistva. Na jednoj strani, ona počinje sve više da se raspravlja u okvirima ljudskih prava, uz afirmisanje prava na autonomiju i samoopredeljenje koji se, u krajnjoj instanci, iskazuju i kroz pravo na smrt. U svom čuvenom traktatu *Apsurd i samoubistvo* Alber Kami ističe da "Postoji samo jedan istinski ozbiljan filozofski problem: samoubistvo. Odgovor na suštinsko pitanje filozofije jeste zapravo razmišljanje o tome da li život vredi ili ne vredi proživeti. Sva ostala pitanja - da li svet ima tri dimenzije, da li

duh ima devet ili dvanaest kategorija - dolaze posle toga". Na drugoj strani jačaju inicijative da se problem samoubistva smesti u kontekst mentalnog zdravlja, i da se u tom smislu samoubistvo tretira kao problem koji je moguće prevenirati. U mnogim zemljama Zapadnog sveta poslednjih decenija niču brojni centri za intervencije u krizama kao i centri za prevenciju samoubistva (Kron,op. cit:19). Svetske statistike ukazuju na alarmatnost ovog problema, posebno ako se uzmu u obzir dramatični podaci Svetske zdravstvene organizacije (*World Health Organization*) prema kojima na svaka dva sata jedan adolescent počinii suicid. Samoubistvo odnosi više mladih života nego bilo koja bolest ili prirodni uzrok. Suicid je predmet proučavanja psihologije, psihijatrije i više konvergentnih naučnih disciplina. U velikom broju slučajeva samoubistvo je rezultat neuspeha u rešavanju životnih problema i situacije apsolutnog beznada i odsustva perspektive, katkad je rezultat bilansne krize, ili, nešto ređe, čin koji je korelisan sa psihotičnim poremećajem ili nemogućnošću prevazilaženja patološke fiziološke zavisnosti od psihoaktivnih supstanci. U nekim slučajevima, samoubistvo je rezultat težnje za boljim i lepšim životom u kojem nema patnji, bolesti, bola ni zla - zbog verovanja kako je duhovni svet u koji se odlazi posle smrti daleko bolji i pravedniji od ovog u kojem se nalazimo.

Frojd je suicid smatrao aktivnom manifestacijom *thanatosa*, instinkta smrti. Prema Adleru, suicidu sklona ličnost je ambiciozna, ali je njen životni scenario pun bezuspešnih pokušaja da stekne socijalnu afirmaciju kao i odgovarajući nivo samopoštovanja, pa joj i sama ideja samoubistva daje osjećaj superiornosti nad pitanjima života i smrti. Savremena istraživanja suicida se kreću u pravcu multifaktorskog pristupa pojavi samoubistva pri čemu se ova pojava tretira kao sinergički efekat društvenih, psiholoških, psihijatrijskih i porodičnih faktora, uz moguću dominaciju jednog ili jedne partikularne grupe faktora nad drugim u etiologiji ove pojave. Istraživanje B. Knežić i M. Savić pripada tom duhu i toj tradiciji razmišljanja (Knežić & Savić, 2010).

Emil Dirkem u svojoj čuvenoj studiji *Samoubistvo* (Dirkem, 1997) opisuje tri osnovna tipa suicida: egoistični, altruistični i anomični, dodajući i četvrti, autentično specifičan tip koji je nazvao fatalističkim. Za osnovna tri tipa Dirkem navodi da su karakteristična za celu populaciju, ali da je *fatalistički tip* ekskluzivno karakterističan za zatvore i logore. Prema Dirkemu samoubistva u logorima i zatvorima su posledica preterane kontrole i suzbijanja normalnih potreba i strasti pojedinca. U uslovima osujećenja njihovih potreba ili subjektivnog doživljavanja kazne kao nepravedne i

iracionalne, osuđenik može da se odluči da mu je lakše da umre nego da podnosi takav život.

Značajne dimenzije suicida u zatvorima su vreme samoubistva u odnosu na dužinu kazne kao i uslovi u zatvoru u kojima se ona dešavaju. Naime, najveći procenat samoubistva je vezan za period istrage, odnosno pritvorskog režima, jer je to i vreme najjačeg šoka zbog gubitka slobode i deprivacije od kompletnog dotadašnjeg načina života (Nikolić, 2005). Budući da se to stanje socijalnog poniženja dodatno uvećava neizvesnošću pritvorenog u pogledu daljih odnosa sa porodicom, poslovima, svedocima, mogućom kaznom i straha od zatvora i drugih zatvorenika, upravo taj period je najopasniji za lišenog slobode.

Pošto je samoubistvo pre svega individualni čin koji zahteva osamu, uslovi za njegovo izvršenje u zatvorima su najčešće boravak u samici ili neka posebna prilika (noć, šetnja drugih pritvorenika i tome slično), dok u pritvoru te specifične okolnosti najčešće omogućuje boravak u samici, kada su zbog prestupa disciplinski kažnjeni tom merom. Međutim, poznavaoци prilika u zatvorima je to odavno dobro poznato, pa su standardne mere za prevenciju samoubistava naložene i konkretnim propisima: oduzimanjem predmeta koji mogu biti od

pomoći prilikom čina samoubistva u pritvoru (pertle, kaiš, sečiva i slične stvari), izbegavanjem samica osim ako to sudija nije eksplicitno naredio, čestim obilascima usamljenog, nadzorom od strane sobnih drugova kada se veruje ili sumnja da ima indicija za to, etc.

Deseto poglavlje

ZATVORENIČKI WELTANSCHAUUNG

*Ibi deficit orbis*³⁰

Ovde je kraj sveta

La crainte suit le crime, et c'est son châtiment

Strah prati zločin i to je njegova kazna

Volter³¹

³⁰ Prema predanju, natpis na stenama "Heraklovih stubova", kako se u antici nazivao Gibraltar, gde je najomiljeniji heroj klasične mitologije, Herakle, došao da savlada diva Geriona koji je imao tri glave i tri tela. U Danteovom *Paklu* se javlja kao čuvar Osmog kruga.

³¹ *François-Marie Arouet Voltaire*

Nezavisno od stabilnosti sistema personalne organizacije pojedinca i njegovog osećanja sigurnosti na slobodi, ulazak u totalnu instituciju bitno utiče na percepciju sveta, pogled na svet, sistem vrednosti i kognitivne, emocionalne, voljne i moralne reakcije u najširem smislu. Autopercepcija, doživljaj sebe u novim okolnostima, takođe se situaciono menja, ponekad i drastično, što najčešće aktivira i složene odbrambene mehanizme čija je funkcija u suštini protektivna – oni štite ego od poplave anksioznosti i omogućavaju da se u uslovima "mortifikacije" (Goffman, 1961) nekako preživi.

Na brojne i složene napade na sopstveni identitet i ego, različite ličnosti različito reaguju. Načini suočavanja sa stresorima kojih u totalnim ustanovama praktično ima bezbroj, kao i načini na koje osoba pokušava da ih prevaziđe ili se sa njima izbori, različiti su, kao što se razlikuje i način na koji osoba reaguje na konfliktne situacije, bilo da ih izbegava, provocira ili biva mimo svoje volje uvučena u njih. Ulaskom u totalnu instituciju svet pojedinca i njegov *Weltanschauung*³² nužno se menja bar za neko vreme, dok traje zatočeništvo, a najčešće i posle toga, pri čemu je to

³² Nemačka reč *Weltanschauung*, kovanica od *Welt* ("svet") i *Anschauung* ("pogled") odnosi se na globalnu percepciju sveta oko nas *grosso modo* i specifičan pogled na svet koji ima kognitivnu, emocionalnu, voljnu i moralnu komponentu uključujući i sistem vrednosti, za individuu važne životne i egzistencijalne teme, stavove prema njima kao i emocionalne reakcije na njih.

vreme relativno i varira i razlikuje se od pojedinca do pojedinca. Svaka institucionalizacija stvara izvestan oblik konflikta i tenzije između sveta koji je ostavljen kod kuće, izvan bedema institucije i sveta i novih uslova života koje striktno nameće institucija i njen formalni sistem. Kod svakog osuđenika se javlja svest o strašnoj diskrepanciji između sveta "u" i sveta "izvan" kao i egzistencijalni problem koji donosi promena iz statusa "biti izvan sveta institucije" u "biti unutrašnji deo institucije"³³. Svako zatvaranje u instituciju nužno povlači i izgradnju novog psihološkog potpornog sistema, budući da je prethodni potporni sistem koji je pojedinac imao na slobodi, drastično ugrožen: menja se njegovo telesno "ja" koje više nije slobodno u svojim aktivnostima i kretanjima, menja se svrha svakog poduhvata i ciljevi koji su bili važni pre zatočenja nužno zahtevaju redefinisane; menja se doživljaj pripadanja koji je univerzalna čovekova potreba, menja se referentni okvir za životne planove i, konačno, menja se kompletan unutrašnji psihološki prostor osobe i način na koji razmišlja – *Weltanschauung*.

Većina osoba u zatočeništvu prelazi na neki novi režim psihološkog funkcionisanja i stvaranja novog psihološkog potpornog sistema koji mu omogućuje da u

³³ Naravno, mislimo na totalnu instituciju, prim. aut.

novonastalim okolnostima snažnih stresova preživi. Na žalost, neki u tome ne uspevaju i dolazi do psihološke havarije, raspada sistema, dezintegracije ličnosti, gubljenja svake veze sa prethodnim identitetom, a ponekad je preplavljenost osećanjima bespomoćnosti, očajanja i bezperspektivnosti toliko intenzivna da može dovesti do suicida. Neki zatvori pokazuju zavidan nivo "kreativnosti" u stvaranju okolnosti koje su za njihove stanovnike apsolutno nepodnošljive, tako da im se čini lepšim i lakšim svaki izlaz, pa čak i umiranje u mukama od hemijskih otrova koje je pitanje njihovog egzistencijalnog izbora, nego život koji mu na tako tragičan način strukturiraju nosioci vlasti u formalnom sistemu totalne institucije, kao što je to npr. slučaj u pariskom zatvoru *La Santé*, čuvenom po strašnim i brojnim samoubistvima koja su se desila u sred prosvećene Evrope, u gradu svetlosti, na kraju dvadestog veka a koje je sjajno opisala lekarka koja godinama radila u njemu (Vasseur, 2000).

Degradacija, profanacija i svakodnevna i brojna poniženja u jednom momentu postaju neizdržljiva i osoba biva preplavljena osećanjem i snažnom potrebom da nepodnošljiva patnja nekako prestane i pribegava najdestruktivnijem mogućem rešenju – oduzimanju sopstvenog života. Lični identitet i "*self*" su ponekad tako duboko mortifikovani a status stigmatizovanog i

etiketiranog tako težak za podnošenje da osoba za sebe ne vidi način da u tim okolnostima preživi ili veruje da tako nizak kvalitet života predstavlja negaciju života kao takvog i život prestaje da bude vrednost po sebi.

Oblasti autonomije ličnosti bivaju eliminisane procesima kolektivnog strukturiranja vremena "24/7"³⁴ svih dnevnih aktivnosti. Mnogi kanali komunikacije sa spoljašnjim svetom i životom kod kuće bivaju krajnje redukovani ili čak presečeni naglo i drastično, a u nekim slučajevima i apsolutno. Život sa hroničnom anksioznošću koja nastaje usled hiperinflacije propisa kojima osoba mora da se pokorava, svakodnevno poštujući formalne autoritete sistema, može dovesti do stanja hronične zabrinutosti u vezi sa posledicama eventualnog prekršaja nekog od pravila. Želja da se klone nepritika može rezultovati u svesnim naporima da se socijalizuju i solidarišu sa ostalim zatvorenicima da bi izbegli incidente koji se često pojavljuju u tim situacijama.

Zatvorska organizacija se najčešće definiše kao sistem koji je determinisan odnosom između predstavnika "čuvara" i "zatočenih", koja sadrži kao imanentnu latentnu komponentu sukoba koja uvek može da preraste otvorenu konfrontaciju. Dinamika ovog odnosa promoviše princip

³⁴ Dvadeset četiri sata, sedam dana u nedelji

"mi *versus* oni" (Johnson 1987) i taj princip usvajaju i ukućani i stražari. Potencijal za nasilnu konfrontaciju je uvek prisutan i stvara hronično stanje tenzije između predstavnika formalnog sistema i stanovnika zatvora; ona se delimično može prevazići upotrebom različitih tehnika od strane menadžmenta i zatvorske administracije (Silberman 1978).

Osuđeničko nasilje je samo po sebi multidimenzionalno i multifaktorsko i uključuje napade na relaciji osuđenik – osuđenik (uključujući i silovanje) sve do grupnih ili masovnih sukoba. Grupni konflikti se manifestuju kao individualni napad od strane jednog člana grupe osuđenika na člana druge grupe, kao konflikti unutar klanova ili kao međuetnički i međurasni sukobi koji ponekad dovode do erupcije kolektivnog nasilja.

Kolektivno nasilje se može javiti i kao rezultat akutnih osećanja deprivacija ili kao specifičan akt odbrane u odnosu na neki incident koji izazovu predstavnici penitencijarne administracije, a koji osuđenici doživljavaju kao eklatantno nasilje nad njima ili kršenje njihovih osnovnih ljudskih prava. Karakteristike institucije su uvek povezane sa individualnim i kolektivnim nivoom nasilja u zatvoru. Neke zatvorske zajednice su violentnije od drugih (Dilulio 1987, Jacobs 1976, Toch 1977, etc.) što zavisi od zatvorske zajednice osuđenika i stepena njihove organizovanosti kao i

grupne kohezivnosti, dostupnosti tretmana i obrazovnih programa, tipova socijalne kontrole koju sprovode predstavnici formalnog sistema, autopercepcije osuđenika, od nivoa frustracija i deprivacija kojima su izloženi kao i stepena u kojem se poštuju njihova ljudska prava.

Jedanaesto poglavlje

O PANIČNOM STRAHU OD VEČNE
DEPRIVACIJE SLOBODE ILI
O "TRAGEDIJI
INSTITUCIONALIZACIJE"

Video sam hladni prostor našeg sveta

Franc Kafka

Na mnogobrojne i složene napade na svoj identitet i svu raznolikost frustracija i deprivacija (od slobode, ljubavi, pripadnosti, seksa, autonomije, intime, lične svojine, prirodnog socio-psihološkog okruženja, slobodnog strukturiranja vremena, sigurnosti) zatočenici totalnih institucija reaguju na različite načine. Za

istraživače (Kron, Radovanović & Vučinić, 1993) su posebno značajni oni aspekti koji se odnose na moguće promene u ličnosti pod stresnim uticajima sredine, kao i oni koji bi mogli uticati na stav prema ispitivanju, test-situaciji i, posebno, pristup testovnom materijalu tokom psihološkog istraživanja.

Neki se uklapaju u šemu patologiziranja, potenciranja simptoma i psihijatrijskog gledanja na sebe, pa čak mogu i da konstruišu svoju prošlost kao "tužnu priču" da bi, uslovno rečeno, stekli "opravdanje" za sopstveno destruktivno ponašanje. U kontekstu ovih činjenica Kron (2000) pokušava da objasni testovno ponašanje takozvane simulativne grupe.³⁵ U slučajevima kada sekundarna dobit nije sasvim jasna (sem one trivijalne čežnje da se u toj čami monotonog osuđeničkog života, nekako skrene pažnja na sebe) verovatno da patologiziranje i agravacija simptoma imaju odbrambeni karakter i predstavljaju pokušaj da se anksioznost i osećanje krivice u vezi sa učinjenim delom redukuju, tako što će se odgovornost za ubistvo pripisati nekom disociranom i "bolesnom" delu sebe. Jer, kada ne postoji odgovornost, tada, psihološki, nema ni potrebe za osećanjem krivice (op.cit).

³⁵ Videti u: **Kajinov greh** (Kron, 2000)

Drugi karakterističan tip odbrambenih reakcija vezan je za potiskivanje i negiranje patologije odnosno disimulaciju: pacijenti psihijatrijske bolnice zatvorenog tipa, suočeni sa gotovo neprekidnim ponižavanjem i degradacijom, mogu imati veoma upadljivu potrebu da sebe prikažu u "zdravijem", optimističnijem svjetlu nego što to objektivna situacija dopušta. Prevalentan broj disimulirajućih subjekata istraživanja činili su pacijenti zatvorske bolnice. S obzirom na "izluđujuće uslove" koji tamo vladaju, njihova želja za što bržim ukidanjem mere bezbednosti i dehospitalizacijom, više je nego očekivani rezultat.

U ovakvim i sličnim načinima reagovanja na aktualnu zatvorsku ili bolničku situaciju čije potencijalne i svakako ne pozitivne uticaje na promene u ličnosti ispitanika ni jedan ozbiljan istraživač tamošnjih prilika ne sme zanemariti, ogleda se, po Goffmanu (1961) sva "tragedija institucionalizacije". Ona dovodi do "moralnog slabljenja" i "moralne malaksalosti" (op.cit.). Zatočenici totalnih ustanova uče kako da se "uklope u sistem" i tako izbegnu psihološku smrt i nekako otupe oštricu svog poniženja i uvredljivost svoga položaja.

Mera bezbednosti obaveznog čuvanja i lečenja u psihijatrijskoj ustanovi zatvorenog tipa duboko je

dehumanizujuća i po ljudski duh razorna na mnogo načina. Po žestini napada na pacijentov ego i po surovoj neizvesnosti svoga trajanja, ona je psihološki neuporediva sa bilo kojom drugom kaznom.

Završićemo ovo izlaganje nekim, po našem utisku ilustrativnim, opservacijama i komentarima koji tokom intervjuu u istraživanju koje je sprovedla Kron (2000), dobijeni od strane ispitanika:

~ Ovde su uslovi za bolesnog čoveka krajnje nehumani;

~ Ranije, četiri godine u Zabeli nisam osetio, a ovde je svaki dan dugačak;

~ Ovde dobro ne može da bude nikako;

~ Vrlo ću teško ja odavde izaći;

~ Loše se osećam na odeljenju zbog zbog buke i razglasa, želeo bih mir i tišinu.

~ Buka mi smeta; ne mogu da se odmorim psihički;

~ Ja sam psihički zdrav i nema razloga da se dalje zadržavam ovde;

~ Ovde su uslovi stravični. Osuđeni smo na mučenje;

~ Ovde mi je dosadno;

~ Ovde mi je zdravstveno stanje poljuljano. Na slobodi sam bio bolji;

~ Meni je teško što sam ja sad odjednput neuračunljiv. Dobio sam status ludaka i strpan među rešetke;

~ Realno, ja odatvde živ izaći neću.

Za navedene komentare autori veruju da su dovoljno reći i autentični kao i da nije potreban nikakav dodatni. Takođe verujemo da oni, možda više od svega drugog što je u ovom delu knjige već rečeno, pokazuju da poreklo paničnog straha od večne deprivacije slobode treba tražiti u stresnim i depresivnim okolnostima koje obeležavaju atmosferu zatvorske duševne bolnice i u njenim mračnim perspektivama. U poglavlju koje neposredno sledi nakon ovoga, autori će, na najozloglašnijim primerima totalnih ustanova, pokazati do čega ekstremne deprivacije, degradacije i frustracije mogu dovesti.

Dvanaesto poglavlje

No more tears³⁶

ILI O ZAČARANOM KRUGU NASILJA U NAJOZLOGLAŠENIJIM ZATVORIMA SVETA

*Mogao bih se zatvoriti u orahovu ljusku,
pa ipak se smatrati kraljem beskrajnog prostora,
samo kad ne bih imao ružnih snova*³⁷

Šekspir: Hamlet: II

³⁶ **No More Tears Program** (2009) ili "Dosta je bilo suza" dizajnirali su zatvorenici zatvora **Sen Kventin** uz pomoć članova zajednice i partnera izvan zatvora u ideji zaustavljanja nasilja. U njihovom Manifestu se, između ostalog, kaže: "Dosta! Nećemo dalje biti deo kruga nasilja. Bićemo deo rešenja!"

³⁷ *I could be bounded in a nutshell, and count myself a king of infinite space, were it not that I have bad dreams.*

Sen Kventin (*San Quentin*)³⁸, najpoznatiji zatvor u Kaliforniji, nalazi se severno od San Franciska i predstavlja, između ostalog i mesto dešavanja nekih od najstrašnijih zatvorskih priča u američkoj istoriji. Zatvor Sen Kventin je ujedno i najstariji zatvor (otvoren u julu 1852. godine) u američkoj saveznoj državi Kaliforniji. U njemu se, kao što je dobro poznato, sprovode smrtne kazne. Zatvor ima i jednu gasnu komoru, koja se poslednjih nekoliko godina upotrebljava za ubrizgavanje smrtonosnih inekcija. O dobrom funkcionisanju života u zatvoru stara se osoblje od čak 1.548 osoba; međutim, uprkos impresivnoj cifri zaposlenih zatvorenici nemaju adekvatnu zdravstvenu zaštitu. U izveštaju iz 2005. godine (Fimrite, 2005) otkriveno je kako lekari ekstremno često daju pogrešne dijagnoze i vrše operativne zahvate u neadekvatnim okolnostima. Zabrinjavajuća je činjenica da je, nezavisno od impresivnog broja stražara, mera bezbednosti i uvođenju inovacija, nasilje u Sen Kventinu redovna pojava. 1982. godine pobuna zatvorenika se završila teškim povredama 22 osuđenika i četiri zatvorska čuvara. U februaru 2006. godine 100 zatvorenika je povređeno, a dvoje smrtno stradalo u rasno motivisanim sukobima.

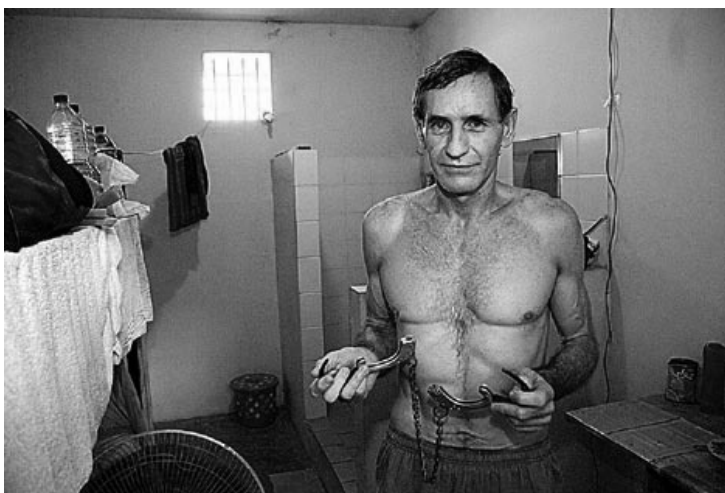
³⁸ Podaci via **Amnesty International**: <http://www.amnesty.org/>

Legendarna fotografija (Bob D'Olivo) nekada gasne komore, a sada sobe za egzekucije letalnim injekcijama u Sen Kventinu

Kazna u zatvoru **"Crna plaža"** na vulkanskom ostrvu Ekvatorijalne Gvineje (*Black Beach*, Equatorial Guinea) predstavlja, po oceni Amnesti Internešenela (*Amnesty International*), "smrtnu kaznu koja traje". Zatvorenici ponekad po šest dana ne dobijaju hranu, pa

nisu retki slučajevi umiranja od gladi. Takođe im se uskraćuju lekarska nega i porodične posete. Ovaj ozloglašeni zatvor prošle godine je privukao pažnju svetske javnosti kada je britanski plaćenik Sajmon Man osuđen na 34 godine zatvora baš u "Crnoj plaži" zbog zavere za svrgavanje vlade ove afričke države. Uzaludni su bili pokušaji advokata da dokažu da će Man na ovom mestu verovatno biti mučen ili ubijen.

Zatvorenik Nik de Tua (Nick du Toit) koji služi 34-godišnju kaznu zatvora u "Crnoj plaži" zbog zavere protiv režima pokazuje okove koje nosi 12 sati dnevno.

Zatvor u **Dijarbakiru** (*Diyarbakir*, Turska) poznat je po torturama, strahovladi i mržnji koji su ovde toliko manifestni da ti pojmovi na tom mestu, po nekim autorima (Hines, 2008), dobijaju novo značenje. Godine 1996. desio se, prema rečima jednog od zatvorenika, "planirani masakr", odnosno napad na 33 zatvorenika koji je rezultirao smrću deset osoba i ranjavanjem 23 osobe. Istraga je kasnije pokazala da je moguće da su čuvari isplanirali brutalni napad s pendrecima i ostalom "opremom za ubijanje".

Ovde boravi mnoštvo političkih zatvorenika, pa se zbog njih se određenim osobama osnovna ljudska prava potpuno menjaju. Zatvorenicima je uskraćena zdravstvena zaštita, pravo na posete i pristup kulturnim i sportskim aktivnostima. Svedočanstva su otkrila da su u standardne torture spadale: žestoke i sistematične batine, čupanje i vučenje za kosu, bičevanje golih zatvorenika, polivanje ledenom vodom, vezivanje očiju, iznuđivanje priznanja pod mukama, pretnje smrću, prebijanje po genitalijama, davanje elektrošokova sa elektrodama prikačenim na genitalije, gašenje cigreta po telu zatvorenika, mučenje deprivacijom spavanja, hrane, vode, smrtno kazne davljenjem, čupanje noktiju i zdravih zuba klještima, prisiljavanje zatvorenika da dolaze u kontakt

sa zaraženima tuberkulozom, seksualno ponižavanje i zlostavljanje, prisiljavanje da jedu fekalije ili zaraženu i kontaminiranu hranu etc. Turska vlada je "izrazila nadu" da će uskoro ukinuti ovakvu vrstu okrutnog tretmana, ali još uvek nije ništa konkretno nije preuzeto u tom pravcu.

Prizor iz po torturama čuvenom zatvoru u Dijarbakiru

Zatvor **La Sabaneta** (Venezuela, South America) je ozloglašen po užasnim uslovima u kojima se zatvorenici nalaze kao i po enormnoj korupciji: sistem dopušta osuđenima sa više para i moći da izdejtstvuju za sebe ćelije sa više prostora. U ovom zatvoru na 150 zatvorenika dolazi samo po jedan stražar. Violentni incidenti u La

Sabaneti su faktički bezbrojni od kojih je najstrašniji nasilna smrt 108 zatvorenika kao rezultat oružane pobune u januaru 1994. godine. Samo tokom 1996. godine, ubijeno je 196 zatvorenika a nekoliko stotina ranjeno u nasilnim sukobima unutar zatvora.

*Prizor iz zatvora Sabaneta gde osuđenici žive u uslovima
"gorim od najgorih"*

(Amnesty International, 2008)

Zatvor **Mendoza** (Argentina) je od strane *Amnesty International*-a procenjen kao zatvor sa kapacitetom za 600 osuđenika u kojem je smešteno 1,600 u nehygienjskim uslovima opasnim po zdravlje i život. U delu zatvora ne postoje tuševi a ni toaleti tako da su

zatvorenici primorani da defeciraju i uriniraju u plastične kese jedni pred drugima što je, naravno, užasna degradacija i apsolutna deprivacija intimnosti. Poseban problem je ženski deo zatvora budući da su mnoge zatvorenice i majke sa malim bebama koje takođe žive ili umiru u mizernim uslovima ove totalne institucije.

Detalj iz muškog dela zatvora Mendoza

Zatvor u **Nairobiu** (Kenija, Afrika) je najnaseljeniji zatvor u Keniji, s obzirom na činjenicu da 3.800 do 4000 zatvorenika boravi u prostoru sa kapacitetom za samo 800 osoba. Uz to, približno oko 250 "privremenih" zatvorenika smešteno je u prostoriju koja može da primi 50 osoba.

*Detalj iz zatvora u Najrobiju:
mesto za privremene zatvorenike*

Osuđenici nemaju duške, odgovarajuću zdravstvenu zaštitu, pa čak i odeću. Mnogi stanovnici ovog haotičnog mesta gotovo su permanentno goli i konstantno se znoje zbog visokih spoljnih temperatura i unutrašnje gužve. Ovo je dom i državljana drugih zemalja, a novinarima je jednom prilikom nigerijski zatvorenik Colin Alexander izjavio: "Preživljavamo zahvaljujući Božijoj milosti. Ne verujem da ijedno ljudsko biće može ovde preživeti". U jednoj spavaonici 250 zatvorenika deli pet duška, na smenu. Dnevni budžet za hranu, odeću, lekove i ostale potrepštine iznosi za svakog zatvorenika trideset centi (\$0.30) *per capita*.

Detalj iz zatvora u Najrobiju

Vojni zatvor **Tadmor** (*Military prison Tadmor*, Syria) se nalazi u Pamiri, u pustinji istočne Sirije i poznat je po ekscesivnom kršenju ljudskih prava, masovnim pogubljenjima, po žestokoj torturi i jednom od najvećih zatvorskih masakara u istoriji sveta. Naime, 27. juna 1980. godine komandosi iz "odbrambenih brigada" sadistički su ubili oko 500 zatvorenika. Dan nakon propalog pokušaja ubistva sirijskog predsednika Hafeza al Asada, komandosi (paramilitarna formacija "Odbrambene snage") pod vođstvom njegovog brata Rifat al Asada su helikopterom stigle u zatvor i hladnokrvno ubili zatvorenike u ćelijama. Kada je reč o mučenju zatvorenika, neke metode su po

prirodi čak srednjevekovne. Tako su neke zatvorenike ubijali sekirom i zatim seckali na komadiće, dok su druge vešali i brutalno napadali metalnim cevima. Žrtve mučenja su bili i krivci i nevini, a za "poseban tretman" su birani bez posebnog razloga. Sirijski pesnik i zatvorenik s "petogodišnjim stažom", Faraj Berakdar, opisao je Tadmor kao "kraljevstvo smrti i ludila".

Prizor iz zatvora Tadmor uoči masovne egzekucije

Zatvor **La Sante** (*La Santé*) u Parizu smatra se jednim od najstrašnijih na svetu, naročito po skoro neverovatno visokoj stopi suicida. U tom zatvoru je samo tokom 1999. godine počinjeno 124 samoubistva. Neki istraživači

izveštavaju da su neki osuđenici zapravo jeli otrov za pacove u nemogućnosti da izdrže rigorozan sistem deprivacija u zatvoru skoro ironičnog imena "Zdravlje". U pariskom zatvoru "Zdravlje" osuđenici se tuširaju dva puta nedeljno hladnom vodom i spavaju na vašljivim dušecima. Sam zatvor se nalazi blizu Monparnasa, izgrađen je 1867. godine, a u njemu su boravili i pesnik Gijom Apoliner i ozloglašeni terorista Karlos Šakal dok je čekao suđenje. Kroz pretesne ćelije šetaju pacovi, učestala su silovanja i prebijanja, a poniženja trpe i porodice zatvorenika. Jedan od bizarnih detalja je da posetioци moraju da skidaju cipele prilikom ulaska, tako da su i oni izloženi ponižavajućem ceremonijalu. O katastrofalnim uslovima koji tamo vladaju nije se znalo ni u stručnoj ni u široj javnosti dok 2000. godine bivša zatvorska lekarka Veronik Vaser (*Veronique Vasseur*) nije objavila knjigu koja je, izazvavši šok među čitalačkom publikom, za krato vreme postala bestseler. Vaser (*Vasseur*, 2000) procenjuje da je, između svega ostalog, 5-10% zatvorenika HIV pozitivno. Komitet UN za ljudska prava³⁹ osudio je 2010. godine uslove u francuskim zatvorima.

"Znate da ste na stravičnom mestu kada postanete toliko depresivni ili poludite, pa počnete gutati hemijska sredstva za čišćenje, sonu kiselinu ili otrov za pacove, jer

³⁹ Info via link <http://www.un.org/en/rights/>

samo želite da pobegnute" (Vasseur, 2000). Osuđenici provode tek četiri sata dnevno izvan ćelija. Ćelije u zatvoru *La Santé* su površine 2,8 kvadratnih metara, sa sitnim otvorima na čvrstim metalnim vratima. Prema izveštaju zatvorske lekarke dr Vaser (op.cit), postoji *de facto* bezbroj slučajeva teškog zlostavljanja. Desetine zatvorenika je zaraženo kožnim bolestima, budući da im je tuširanje dozvoljeno samo dva puta nedeljno. Zatvorske vlasti drže čak i osuđenike s bolestima pluća u ćelijama sa slabom ventilacijom i koje su smeštene u blizini praonica punih vlage.

Sa 124 samoubistava u 1999. godini, u poređenju sa, npr. 24 samoubistva među 160.000 kalifornijskih zatvorenika, *La Santé* je i dalje sinonim za nasilje, rigidnost, nehumano postupanje, izopačenost i brutalnost, gde slabiji i povučeni zatvorenici često postaju robovi.

Zatvor La Santé u Parizu

Zatvor **ADX** (*Administrative Maximum Unit*, Florence) u državi Kolorado (SAD) je 1963. godine osmišljen kao zamena čuvenom Alkatrazu, a kada je otvoren 1994. godine, koncept zatvora dobio je u nekoj ideji i novo značenje. To je zatvor tipa "*supermax*" ergo totalna institucija maksimalne sigurnosti. Ovde se obavezno koriste represivne tehnike izolacije, a osuđencima je dozvoljeno napuštanje ćelija samo devet sati nedeljno. Zatvorenici moraju da jedu, spavaju i obavljaju sve fiziološke potrebe u svojim ćelijama. Ograničava im se čak i pristup sunčevoj svetlosti kao i veštačkim izvorima svetlosti. U ovom utvrđenju gotovo da

i ne postoji ljudska interakcija. Čelični i betonski kavezi uništavaju bilo kakvu mogućnost komunikacije među zatvorenicima, a i komunikacija sa čuvarima je veoma ograničena. "Ovi momci nikada neće moći da izađu iz svojih ćelija, a kamoli da izađu u dvorište", izjavio je jednom prilikom *Oscar Lopez Rivera*, glavni projektant zatvora u Florensu. *ADX Florens* kako se skraćeno naziva ovaj zatvor poznat je po dugim, mučnim i bolnim torturama. Zatvorenici su smešteni u samicama po 23 sata dnevno najmanje godinu dana, a potom, u zavisnosti od njihove presude i ponašanja, takav tretman može biti i duži. U ovom zatvoru vlada totalno odsustvo ljudskih interakcija. Aktivisti iz oblasti ljudskih prava ADX opisuju kao "čistu verziju pakla".

Zatvor **Karandiru** (*Carandiru*, Brazil, Južna Amerika) koji je 2002. godine uništen, bio je, prema istraživanjima novinara Askmena, takođe pravi "pakao na Zemlji". Ovo je bilo mesto dešavanja najgoreg zatvorskog masakra u Brazilu, u kojem su 1992. godine ubijena čak 102 zatvorenika. Zatvor su zadesile i epidemije strašnih bolesti, tako je gotovo svaki peti osuđenik bio zaražen virusom HIV-a, a anestezija tokom operativnih zahvata je bila luksuz. Navodno, zatvorski lekar nije godinama kročio u ovu ustanovu. Takođe, teška zlostavljanja nisu bila retka pojava.

Kao i ostali ozloglašeni zatvori, Carandiru je bio prenaseljen, zbog čega je upravnik zatvora imao problema s održavanjem pune kontrole.

Ubijeni zatvorenici u brazilskom zatvoru Karandiru

Zatvor **Vladimir** (Rusija) predstavlja sumorno zdanje koje je Katarina Velika podigla za smeštaj političkih zatvorenika. Danas je to zatvor u kojem kaznu služe najteži prestupnici. Staljinov sin Vasilij Džugašvili, disident Natan Šaranski i američki pilot Frensis Geri Pauer neki su od poznatijih bivših stanara Centralnog zatvora "Vladimir". Danas je on i jedna vrsta bizarnog muzeja. Posetioci ne mogu da uđu u deo sa zatvorenicima, ali ih sprovode kroz bunkere

u kojima su izloženi lični predmeti čuvenih bivših zatvorenika. Daleko od očiju posetilaca, uslovi su surovi kao i ranije. Među zatvorenicima su rašireni tuberkuloza i HIV i postoje indicije o veoma raširenom zlostavljanju.

Zatvor Vladimir u Rusiji

Objekat 1319 ili takozvani "Izraelski Gvantanamo", kako često opisuju zvanično nepostojeći izraelski zatvor "Objekat 1319", nalazi se na manje od sat vožnje od Tel Aviva, ali je sa zvaničnih mapa i satelitskih snimaka izbrisan. Zatvorenici nemaju predstavu ni gde se nalaze ni

kada će biti pušteni. Objekat su davno napravili Britanci kao pritvorni centar za Jevreje i Arape koji su radili protiv njihove uprave i tek 2004. godine slučajno ga je otkrio izraelski historičar koji je radio svoje istraživanje za jedan članak. U tajnom zatvoru ispitivani su osumnjičeni teroristi, uglavnom muslimani, a jedan od njih je podneo tužbu zbog toga što je tokom saslušanja seksualno ponižavan i silovan.

Zatvor **Haengjong**, poznat i kao Severnokorejski gulag, jedan je od brojnih pritvornih centara Kim Džong Ila. Tu 50.000 ljudi radi u najtežim uslovima zbog kojih ih svake godine četvrtina umre, ali mesta brzo popunjavaju novi osuđenici. Čitave porodice, pa čak i njihovi susedi, šalju se na ovo zloglasno mesto ponekad zbog zamišljene ili stvarne krivice samo jednog člana. Nalazi se blizu granice sa Kinom i Rusijom, gde zatvorenici pored nehumanog tretmana trpe i surove vremenske uslove.

Svedočenja o ovom i drugim radnim logorima dolaze obično od bivših stražara ili od osoba koje su uspele da pobegnu. Šin Dong-Hjuk rodio se u Logoru br. 14, 1982. godine, gde su mu oba roditelja služila kaznu zbog toga što su im rođaci pobjegli iz zemlje. On je jedini zatvorenik koji je ikada uspeo da pobjegne odatle.

Trinaesto poglavlje

POST SCRIPTUM: DE PROFUNDIS

Spiritus ubi vult spira!

Duh diše gde hoće!

Slavni pisci su, tokom pola milenijuma, uspevali da prevaziđu svoj aktuelni položaj crpeći inspiraciju i snagu iz svog talenta, ali i iz situacije u kojoj su se našli, ostavivši nam u amanet opus od planetarnog značaja: od Boetija⁴⁰ u Rimu u VI veku koji je zatočen i pogubljen od strane cara Teodoriha zbog navodne zavere sa Vizantijom preko

⁴⁰ *Boecije* ili *Boetije* (cca. 480–524/525) bio je latinski pisac i filozof rodom iz Italije koji se smatra jednim od najvećih intelektualaca Evrope početkom 6. veka, a čiji se život i delo često opisuju kao svojevrsni most između antike i srednjeg veka.

Malorija⁴¹, Banjana⁴², Servantesa⁴³, Vanbroa⁴⁴ i Voltera⁴⁵ do Vajlda, Flobera, Bodlera, Verlana, Remboa, Dostojevskog etc. Do vremena Oskara Vajlda zatvorski scenario je dobio, kad su pisci u pitanju, oreol mučeništva i onaj poseban kvalitet koji spominje veliki Šekspir u Hamletu – *da se mogu zatvoriti i u orahovu ljusku i opet biti kraljevi beskrajnog prostora, samo kad ne bi imali ružnih snova.*

Mračno je u ćeliji isto kao što je u srcu mračno, pisao je, kako smo već spomenuli, Oskar Vajld iz zatvora Redingu, Berkšajr, apatičan i bez nade. Izdavačka kuća "NNK International" je 2006. godine izdala knjigu pod nazivom *Pisma iz zatvora*, četiri pisma Oskara Vajlda iz zatvora "Reding" i njegov prvi put necenzurirani ispovedni tekst *De profundis*. "Kad se uporede sa Vajldom, sužnji će shvatiti da je bolje da čitaju nego da

⁴¹ **Sir Thomas Malory**, 1405.-1471., autor dela *Smrt kralja Artura*, zatvaran je više puta zbog različitih zločina: krađe, silovanja etc.

⁴² **John Bunyan** 1628.-1688., hrišćanski pisac i propovednik, zatvaran zbog propovedanja hrišćanstva bez dozvole.

⁴³ **Cervantes**, 1547.-1616., veliki španski pisac i pesnik zatvaran je zbog utaje novca kada je radio kao sakupljač poreza.

⁴⁴ **Vanbrugh** 1664.-1726., arhitekta i dramski pisac, učestvovao je u zaveri da se na engleski presto dovede Viljem Oranski zbog čega je bio zatočen u Bastilji kao špijun

⁴⁵ **Voltaire** 1694.-1778., filozof i pisac perioda Prosvećenosti, zatvaran zbog satiričnih tekstova o regentu Luja XV, Filipu II

pišu" (Ćirilov, 2006).⁴⁶ Ovu knjigu bi trebalo, kaže Ćirilov (ibid.), da poseduje svaka zatvorska biblioteka.

Oskar Vajld! Rođen u otmenoj irskoj porodici uspešnih dablinskih intelektualaca u kojoj se negovala strast za umetnošću i lepim stvarima - bio je dendi, bio je glasan i ekscentričan, arogantan i neskroman, neodoljivo šarmantan, bio je Oskar Vajld Neponovljivi, *uno e unico*!

Tokom studija na Oksfordu je slao svoje prve pesme izdavačima i, prezirući telesne vežbe, provodio je dane sa knjigama i cvećem. Tada je doživeo i prva velika putovanja. Godine 1877. putovao je po Grčkoj u društvu profesora Mekfeja i tom prilikom video sve što je samo slutio iz grčkih pesama i knjiga i, mada je nailazio samo na ruševine i predele svojih snova i čitanja, proučio ih je i upoznao tako, da je malo koga pre njega, pa i posle njega, o grčkim starinama i lepotama znao koliko on. Naredne godine, u pesničkom takmičenju na univerzitetu, pobedio je pesmom *Ravena*. Potom je došao u London, gde je otpočeo njegov uspon, njegova slava i njegova tragedija.

Oskar Vajld je šokirao London inventivno i neprestano. Satima je zabavljao publiku smišljajući vesele priče "u letu". Verovao je da ništa nije tako uspešno kao preterivanje u ekstravaganciji.

⁴⁶ <http://knjigej.blogger.ba/arhiva/2006/07/10/342836>

Oskar Vajld

Obučen u svilu i kadifu, držeći ljiljan ili suncokret u ruci, koji zaneseno gleda, on se, ekscentričan i ekstravagantan, lep i pomalo gojazan, viđa po ulicama i salonima Londona i počinje da govori o umetnosti. Postaje čuven kao "genije konverzacije". Poput raskošnih majstora renesanse, on je od svog života pokušao da napravi umetničko delo. U Engleskoj toga doba vaskrsavao je dendizam i novi hedonizam. Pokušaj estetskog života odveo je Bodlera u pijanstvo i splin, a Oskara Vajlda u zatvor. Raskošne orgije, nalik na rimske, u kojima je tražio da utoli žudnju za lepim telima i lepim rečima, najverovatnije ne bi same po sebi Oskara Vajlda odvele u propast i pad. Slavnog Irca je, kažu istoričari, upropastilo to što je zaboravio da je u puritanskoj Engleskoj. Dok njegove blistave priče i reči okolina često nije mogla da razume, njegove duhovite i gorko cinične reči pogodile su one koji su hteli da se njime surovo poigraju.

U doba svoje najveće slave, godine 1892. Vajld je upoznao mladog aristokratu i pesnika Alfreda Dagleasa. Mladi lord, poznat pod nadimkom Bouzi, očaran Vajldovim romanom "*Slika Dorijana Greja*", dvostruko mlađi od pisca, bio je izuzetno lep, anđeoskog lica, dekadentan, obrazovan i šarmantan. Bouzi je zaveo pisca, postao njegova najveća ljubav i uzrok njegovog pada. Tada se nešto neobično dogodilo sa Vajldom; u njemu su se

probudila do tada verovatno prikrivena ili potisnuta osećanja. Bio je oženjen, otac dvoje dece, ali lord Daglas sve više zaokuplja njegove misli i osećanja. O njihovom neobičnom prijateljstvu javno se pričalo po otmenim londonskim klubovima i novinskim redakcijama. Bouzi je Vajlda uvukao u krug muških prostitutki i "rimskih" orgija koje je kasnije Bouzijev otac potplatilo da svedoče protiv pisca na sudu.

Skandal je bio na pomolu. Kruti viktorijanski moral nije dozvoljavao nikakva odstupanja od važećih društvenih normi. Svako ko bi im se suprotstavio bio bi kažnjen opštom osudom koju je masa, u takvim prilikama, nemilosrdno izricala na sve moguće načine. Saznavši za vezu svog sina i Vajlda, stari lord Daglas, autoritaran i uticajan, javno ga je optužio i uvredio. Vajld na uvredu odgovara tužbom londonskom sudu. Međutim, tužba se ubrzo pretvorila u optužbu. Sud je oslobodio markiza i sve je bilo spremno za hapšenje Vajlda. Ostavili su mu vremena za bekstvo, nagovarali su ga da beži; ali, on je, smešeći se, dočekao da ga uhapsu. Ubrzo su ga pustili, međutim, rulja, zbunjena novinama, koje su opisivale skandal o Vajldovoj strasti prema mladićima upada u njegov stan, ruši i raznosi nameštaj i rastura rukopise. Sva pozorišta su skinula njegove drame sa repertoara, prijatelji su ga napustili, a vlasti su ga ponovo uhapsile i

uskoro, 25. maja 1895. osudile na dve godine prinudnog rada. Većinu toga vremena proveo je u tamnici u Redingu. *"Zaboravio sam da svaki, pa i najobičniji, događaj svakidašnjice stvara ili raščinjava karakter i da ćemo ono, što smo uradili u tajnoj odaji, jednog dana morati glasno objaviti s krova kuće,"* pisao je Vajld (2006: 29) kasnije, iz Redinške tamnice.

Prijatelji i rođaci, sluteći tragičan rasplet ovog suđenja, predlagali su mu da beži iz Engleske u Francusku u kojoj je bio obožavan. Uvek ekscentričan, ekstravagantan, arogantan, večno svoj, Vajld je odbijao da po savetima ono malo bliskih ljudi koji su mu u tim trenucima ostali privrženi pobegne, govoreći *"da ne može odoleti želji da postane robijaš"*.

Želju su mu uskoro ispunili. Izveden je pred sud i optužen za povredu javnog morala i protivprirodni blud. Na sudu je po svom običaju bio drzak i arogantan; još zanesen slavom i uspehom, nije verovao da mu se nešto ozbiljno može dogoditi. Sa njegovog suđenja sačuvana su i neka sećanja. Markiz od Kvinzberija je potplatilo muške prostitutke da na sudu govore o Vajldovim "perverzним" sklonostima, a dostavio je i lascivna pisma koja je slavni pisac slao njegovom sinu. Uzalud su bili njegovi sjajno intonirani, ironični dijalozi pred sudom.

Pročitali su javno jedno previše intimno i lascivno Vajldovo pismo upuceno lordu Daglasu. Kada ga je sudija pitao da li je stalno ovako pisao lordu Daglasu, Vajld mu je odgovorio: "*Naravno da ne. Čak ni ja tako genijalo ne bih mogao da pišem stalno*". Iznosili su tokom suđenja i razne spise koje su smatrali nemoralnima, a za koje je utvrđeno da nisu bili njegovi, ali su zahtevali da bar prizna da su nemoralni. "*Još gore od nemoralnog*," govorio je Vajld, "*Priznajem da su rđavo napisani*". Kada su ga pitali šta misli o Bogu, čuli su ovu izjavu: "*Rekoh, da će svet brzo propasti, jer polovina čovečanstva ne veruje više u Boga, a druga polovina ne veruje više u mene*". Sud, razgnevljen njegovim drskim ponašanjem osudio ga je na dve godine robije. Svu imovinu su mu prodali na licitaciji. Prijatelji, kao sto često biva u takvim situacijama, su ga napustili i zaboravili.

Njegova supruga je, sa sinovima, emigrirala u Švajcarsku. Ni publika više nije bila naklonjena slavnom piscu. Drame, do tada rado gledane, skinute su sa repertoara svih pozorista. Izdavači se nisu više interesovali za njegove knjige.

Nekim piscima tamnica je značila početak književne karijere, nekima dalji podstrek za rad, a za Oskara Vajlda tamnica je bila grobnica u kojoj je iskopnela sva njegova

snaga. Ostavljen od svih, otišao je u zatvor gde je ribao hodnike i morao da se kupa u vodi u kojoj se pre njega kupalo dvanaest robijaša. Morao je da nosi štraftasto robijaško odelo i nije mu bilo dopušteno da razgovara sa svojim sapatnicima.

Tek posle osamnaest meseci su mu u zatvoru u Redingu dopustili da čita i piše. Čitao je *Jevanđelja* i Danteov *Pakao*. Tu je napisao *De profundis*, delo puno bola hrišćanstva i razočaranog obožavanja grčke slasti. "Gde je patnja tu je sveto tlo. Jednog dana ljudi će razumeti šta to znači. Neće shvatati ništa o životu sve dok to ne razumeju. Kada sam, u pratnji dva policajca, doveden iz zatvora u Stečajni sud, N. je čekao u dugačkom, otužnom holu, da bi me pozdravio pred celom onom svetinom, koju je njegov tako jednostavan i sladak gest najednom ućutkao, svečano skinuvši šešir i naklonivši mi se, dok sam ja, s lisicama na rukama i oborene glave, prolazio pored njega. Ljudi su odlazili u raj i mnogo sitnije zasluge od toga. Nadahnuti upravo takvim duhom, i ispunjeni takvom ljubavlju, sveti su klečali da bi sirotima oprali noge, ili se saginjali da poljube gubavca u obraz. Nikada mu nisam rekao ni jednu jedinu reč o tome šta je uradio. Ne znam, čak ni sada, da li je svestan da ja znam za njegov gest. Nije to

stvar za koju se mogu uputiti formalne reči zahvalnice. Pohranio sam je u riznicu svog srca. Čuvam je tu, kao tajni dug za koji mi je drago da mislim da ga verovatno nikada ne mogu vratiti. Balsamovana je, a održava je tamjan i miro mnogih suza. Kada mi je mudrost postala uzaludna, filozofija suvišna, a reči onih koji su hteli da mi pruže utehu, prah i pepeo u mojim ustima, sećanje na ovaj maleni, divni, tihi gest ljubavi otpečatilo mi je sve bunare milosti; učinilo pustinjski cvet nalik ruži, i iz usamljene gorčine progonstva uvelo u harmoniju sa ranjenim, slomljenim i velikim srcem celog sveta. Kada ljudi budu u stanju da razumeju, ne samo lepotu njegovog postupka, već i zašto mi je toliko mnogo značio, i zašto će mi uvek tako mnogo značiti, onda će, možda, shvatiti kako i u kom duhu bi trebalo da mi se približe..." (Vajld, 2006:25)

Vajld je mislio da Aristotel nije bio u pravu kad je u svojoj "Poetici" tvrdio da bi bilo nemoguće izdržati gledanje nedužnog kako pati. Vajld tvrdi da od Eshila, preko Šekspira, do keltskih mitova i legendi, "*nema ničega što bi čistom jednostavnošću patosa, spojenim i sjedinjenim sa uzvišenošću tragičnog efekta, moglo da se meri, ili se čak moglo približiti poslednjem činu Hristovog stradanja. Kada*

čovjek sve ovo sagleda sa čisto umetničkog stanovišta, onda ne može a da ne bude zahvalan što najsvečanija služba u hramu prikazuje tu tragediju bez prolivanja krvi. Poslednji ostaci grčkog hora, koji su inače izgubljeni za umetnost, mogu se pronaći kod ministranta koji, tokom liturgije, pojanjem odgovara svešteniku".

Kada su Oskara Vajlda, posle dve godine, pustili, na kapiji su ga dočekali američki novinari, a na njihovu ponudu da za izuzetno dobar novac piše protiv engleskih zatvora, Vajld odgovora čuđenjem – *kako smeju tako nešto da predlože jednom džentlmenu!* Francuska, u kojoj su mlađi književnici i u to doba pisali o njemu sa divljenjem, činila mu se zemljom gde bi mogao da se oporavi. Kada je Vajld izašao iz zatvora, njegovo stvaralaštvo je bilo potpuno zaboravljeno, ali njegov greh je i dalje živio i progonio ga, pa je pod pseudonimom *Sebastijan Melmot* objavljivao članke u pariskim novinama. Skrhan udarcima sudbine, Oskar Vajld se sklonio u jedno mestašće na bretonskoj obali. I tu, družeći se sa ribarima i decom, izgledalo je da će se oporaviti; međutim, proganjanje prijateljevog oca se nastavilo. Ono što je bilo još gore je to što "lord reči" nije mogao da zaboravi prošlost i da se snađe u novom životu. Više mu nije do pisanja. Ostatak života proveo je kao

luralica putujući po Francuskoj, Italiji i Švajcarskoj. To nije više onaj pređašnji dekadentni i neustrašivi Vajld.

Ostaje na ulici, bez ičega, i vlasnik jednog bednog hotela ga prima k sebi. U društvu sumnjivog sveta, opija se morfijumom što ga u nekoj meri spasava od strašne glavobolje, koja ga muči neprestano. Težak život, stresovi i naporan rad u Redingu su mu potpuno uništili zdravlje. Uskoro, potpuno oronuo, umire⁴⁷ od meningitisa, u četrdeset četvrtoj godini života, na rukama hotelijera, u prljavom sobičku sa ružnim tapetama. Jednom je, baš tim tapetama, obećao Vajld: *"Jedno od nas će morati da ode"*. Za njegovim kovčegom išlo je pet ljudi. Tako je završio svoje zemaljske dane ovaj apsolutno izvanredan pisac koji je jednom napisao:

*"U osnovi svega izvanrednog
krije se neka tragedija".*

Na spomeniku Oskara Vajlda u Londonu uklesane su njegove reči: *"Svi smo mi u provaliji, samo neki od nas gledaju u pravcu zvezda".....*

⁴⁷ Njegove poslednje reči su bile: *"Ah, well I suppose I shall have to die beyond my means"*.

LITERATURA

1. Amnesty International /February (2008) *Prison System Report: 02/26/08*
2. Auerbach, (1988) *Work in American Prisons: the Private Sector gets Involved*. Washington D.C.: National Institute of Justice
3. Baunach, P. (1985) *Mothers in Prison*. New Brunswick, NJ: Transaction Books
4. Beccaria, C. (1995) *On crimes and punishments and other writings*, Cambridge: Cambridge University Press (Originally published in Italian in 1764: Cesare Bonesana, Marchese Beccaria: Dei delitti e delle pene)
5. Benenson, P. (2011) "The Forgotten Prisoners" *The Observer*
6. *Biblija ili Sveto pismo staroga i novoga zaveta*. Beograd: Izdanje britanskog i inostranog biblijskog društva

7. Blakely, C. (2005) *America's Prisons: The Movement Toward Profit & Privatization*. Boca Raton: Brown Walker
8. Blomberg, T. & Cohen, S. (2003) *Punishment and Social Control*. New York: Walter de Gruyter, Inc
9. Blomberg, T. & Lucken, K. (2000) *American Penology: A History of Control*. New York: Walter de Gruyter, Inc
10. Boin R.A.; & Van Duin M.J. (2000) *Prison Riots and Second-Order Causalities: Arguing for a Processual Approach*, Leicester University: World Conference "Prisons 2000"
11. Bowker, L. (1981) *Prison Victimization*. NY: Elsevier& Braswell
12. Bowker, Lee H. (1985) "An Essay on Prison Violence." in *Prison Violence in America*, Cincinnati: Anderson
13. Buechler, M. S. (2000) *Social Movements in Advanced Capitalism: The Political* Butterworth-Heinemann
14. Byrne P. (2001) Psychiatric stigma. *British Journal of Psychiatry*, 178: 281-284

15. Clemmer, D. (1958) *The Prison Community*, New York: Harper & Row
16. Cloward, R. et. al. (1960) *Theoretical Studies in Social Organization of the Prison*. NY: Social Science Research Council
17. Cordilia, A. (1983) *The Making of an Inmate: Prison as a Way of Life*. Cambridge: Schenkman
18. Cressey, D. (ed.) (1961) *The Prison: Studies in Institutional Organization*. NY: Holt, Rinehart, Winston
19. Crisp, A.H., Gelders, M.G., Rix, S., Meltzer, H.I., Rowlands, O. J. (2000) Stigmatisation of people with mental illnesses. *British Journal of Psychiatry*, 177: 4-7
20. Ćirilov, J. (2006) *Zatvorenik o tragičnom: Pisma iz zatvora, Oskar Vajld*; via link <http://knjigej.blogger.ba/arhiva/2006/07/10/342836>
21. Davies, J. (1962) Toward a Theory of Revolution, *American Sociological Review*, (27): 5-19
22. Dilulio, J. (1987) *Governing Prisons*. NY: Free Press
23. Dirkem, E. (1997) *Samoubistvo*. BIGZ. Beograd

24. *Economy and Cultural Construction of Social Activism*. New York/Oxford: Oxford University Press
25. Fimrite, P. (2005) "Inside death row. At San Quentin, 647 condemned killers wait to die in the most populous execution antechamber in the United States" *The San Francisco Chronicle*
26. Fuko, M. (1997) *Nadzirati i kažnjavati*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci
27. Giallombardo, R. (1960) *Society of women: a study of women's prison*. New York : Wiley
28. Gide, A. (1905) *In Memoriam Oscar Wilde*. Harvard: The Literary collector press
29. Goffman, E. (1961) *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Doubleday Anchor
30. Goffman, E. (1963) *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs. New Jersey: Prentice Hall
31. Grutzpalk, J. (2002) Blood Feud and Modernity. *Journal of Classical Sociology* 2 p. 115–134

32. Gurr, T. R. (1970) *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press
33. Hayward, P., Bright, J.A. (1997) *Stigma and mental illness: A review and critique*. Journal of Mental Health, 6(4): 345-354
34. Hines, N (2008) "The ten most notorious jails in the world". *The Times*, -04-28 (London)
35. Hock, R. R. (2002) Forty Studies That Changed Psychology: Explorations Into the: *History of Psychological Research*, 4th Edition. New York: Prentice Hall
36. Hocking, B. (2008) Reducing mental illness stigma and discrimination – everybody's business. *Schizophrenia Supplement*, 78: S47 - S48
37. Jacobs, A., James, B. (1976) *Stateville: The Penitentiary in Mass Society*. Chicago: University of Chicago Press
38. Johnson, R. (1964) *Crime, Correction and Society*, Illinois: Homewood
39. Johnson, R. (1987) *Hard Time: Understanding and reforming the Prison*. 2nd ed. Boston: Wadsworth
40. Klajn, I., Šipka, M. (2006) *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej

41. Knežić, B. i Savić, M. (2010) *Oproštaj od života: poslednje poruke*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
42. Kron, L. (1992) Diskurs o tragičnom scenariju "destruda". *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*. XXI: 214-233
43. Kron, L. (2000) *Kajinov greh: psihološka tipologija ubica*. (Drugo, dopunjeno izdanje). Beograd: "Prometej" i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
44. Kron, L. (2008) Totalne ustanove i stigmatizacija. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*. Vol. XXVII, broj 1-2: 171 /183
45. Kron, L. (2010) O jednom ozbiljnom životnom pitanju: prolegomena. U: Knežić, B. i Savić, M., *Oproštaj od života: poslednje poruke*. pp 17-23. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
46. Kron, L., Radovanović, D., Vučinić, B. (1993) O nekim posebnim okolnostima naučnog istraživanja u "totalnim" ustanovama. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*. XXII:93-103

47. Laing, R.D. (1960) *The Divided Self: An Existential Study in Sanity and Madness*. Harmondsworth: Penguin
48. Laing, R.D. (1982) *The Voice of Experience: Experience, Science and Psychiatry*. Harmondsworth: Penguin
49. Link, B., Phelan, J. (2001) Conceptualizing Stigma. *Annu Rev Sociol.* 27: 363-85.
50. Merton, R. (1951) *Méthodes modernes de traitement pénitentiaire*. Paris: Fondation internationale pénale et pénitentiaire
51. Montgomery M., R. & Lombardo, L. (1994) *Prison Violence in America*. Cincinnati: Anderson
52. Morris, N. & Rothman, D. J., Eds (1998) *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society*. New York: Oxford University Press
53. Mullan, B. (1995) *Mad to be Normal: Conversations with R. D. Laing*. London: Free Association Books
54. Nikolić, Z. (1996) *Osnovi penologije sa sistemom izvršenja krivičnih sankcija*, Beograd: J.R. Braća

55. Nikolić, Z. (2000) *Kriminologija sa socijalnom patologijom*, Beograd: Narodna knjiga
56. Nikolić, Z. (2005) *Penološka andragogija sa metodikom prevaspitanja* (drugo, dopunjeno izdanje), Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
57. Nikolić, Z. (2009) *Savremena penologija -studija kazni i kažnjavanja*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
58. Nikolić, Z. (2010) Agresivna ponašanja: uzroci, posledice i mogućnosti perspektive. str: 21-33 U: *Nasilnički kriminal: etiologija, fenomenologija, prevencija* (urednik: L. Kron) Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
59. No More Tears (2009) *No More Tears Program* Accessed November 15, 2009. <http://www.no-more-tears.net/>
60. Pollock, J. (2004) *Prisons and Prison Life*. California: Roxbury Publishing Company
61. Radovanović, D. (1992) *Čovek i zatvor*. Beograd: "Prometej" i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

62. Rosenhan, D. L. (1973) *On being sane in insane places*. Science, 179, 250-258
63. Rosenthal, U., R.A. Boin and L.K. Comfort (eds) (2001) *Managing crises: Threats, dilemmas, opportunities*. Springfield: Charles C. Thomas
64. Roth, M. (2006) *Prisons and prison systems: a global encyclopedia*. New York: Barnes and Noble
65. Rothman, D. & Morris, N. (1998) *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society*. New York/Oxford: Oxford University Press, Inc
66. San Quentin State Prison (SQ) (2009) *Institution Statistics*. California Department of Corrections and Rehabilitation. Retrieved 2009-08-20
67. Silberman, M. (1988) "Dispute Mediation in the America Prison: A New Approach to the Reduction of Violence." *Policy Studies Journal*: 16-522-32
68. Smelser, N.J. (1964) *Theory of Collective Behavior*. New York: The Free Press of Glencoe
69. Stevanović, Z. (2008) *Otvoreni zatvori*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

70. Stevanović, Z. (2010) *Zatvorski sistem i tretman osuđenih lica u Srbiji*. Doktorska disertacija (neobjavljena). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
71. Stohr, M. & Hemmen, C. (2004) *The Inmate Prison Experience*. New Jersey: Pearson Education, Inc
72. Sykes, G. (1958) *The Society of Captives: A Study of a Maximum-Security Prison*. Princeton, NJ: Princeton University Press
73. Sykes, G. (1978). *Criminology*. New York: Harcourt Brace Jovanovich
74. Sykes, G.M., & Messinger, S.L (1960) The Inmate Social System. In R. Cloward (Ed.), *Theoretical studies in social organization of the prison*. New York: Social Science Research Council
75. Szasz, T (1961) *The Myth of Mental Illness: Foundations of a Theory of Personal Conduct*. New York: Hoeber-Harper
76. Szasz, T. (1997) *The Manufacture of Madness: A Comparative Study of the Inquisition and the Mental Health Movement*. New York: Harper & Row

77. Špadijer-Džinić, J. (1997) *Zatvoreničko društvo*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
78. Thomas, Ch (1971) *Determinants of Prisonization*. University of Kentucky: Doctoral Dissertation
79. Toch, H. (1977) *Living in Prisons*. New York: Free Press
80. Trnavci, H. (1971) *Kanon Leke Dukadina*, Zagreb: Stvarnost
81. Turner, B.A. & Pidgeon N.F. (1997) *Man made disasters* (2nd edition). Oxford: Oxford University Press
82. Useem, B., and P. Kimball (1989) *States of siege*. Oxford: Oxford University Press
83. Vajld, O. (2006) *De profundis*. Beograd: NNK International
84. Vajld, O. (2006) *Pisma iz zatvora Reding*. Beograd: NNK International
85. Vasseur, V. (2000) *Medecin Chef a La Prison De La Santé*. Paris: Le Cherche midi

86. Weiss, R.P. & South, N. (eds) (1998) *Comparing prison systems: Toward a comparative and international penology*. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers
87. Živanović, T. (1937) *Osnovi krivičnog prava*. Opšti deo, II knjiga. Beograd: Geca Kon

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

177:159.923.2/.3

НИКОЛИЋ, Златко, 1946-

Totalne ustanove i deprivacije : knjiga o
čoveku u nevolji / Zlatko Nikolić, Leposava
Kron. - Beograd : Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja, 2011 (Beograd : Z.
Simić). - 183 str. : ilustr. ; 21 cm

Tiraž 500. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst. - Bibliografija: str.
171-182.

ISBN 978-86-83287-55-0

1. Крон, Лепосава, 1958- [аутор]

а) Психијатријске болнице - Дехуманизација

б) Затвори - Дехуманизација с)

Психијатријски болесници - Личност d)

Затвореници - Личност

COBISS.SR-ID 187075084